

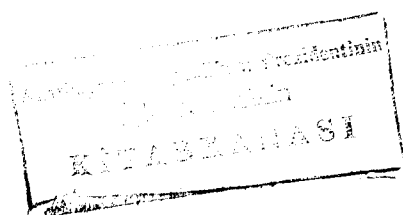
АЗƏРБАЈЧАН ТАРИХ ВƏ МƏДƏНИЈƏТ АБИДƏЛƏРИНИ

МУЃАФИЗƏ ЧƏМИЈƏТИ

ИГРАР ƏЛИЈЕВ, КАМИЛ МƏММƏДЗАДƏ

ГАРАБАҒЫН АЛБАН АБИДƏЛƏРИ

171727

АЗƏРБАЈЧАН ДӨВЛƏТ НƏШРИЈАТЫ

Б а к ы - 1 9 9 7

Ихтисас редактору Г. Ә. Хәлилов
 Редакторлары Т. Бабајев, Е. Һүсејнова
 Рәссамы Т. Мәликов

ГАРАБАҒ. ТАРИХИ АРАҒЫШ

Гарабағ Азәрбајжан Республикасының көзәл вә бәрәкәтли кушәләриндән биридир. Гарабағын тарихи өз көкләри илә чоҳ гәдимләрә кеҗиб чыхыр. Күр вә Араз чајларының аралығы цивилизацияның гәдим очагларындан биридир. Күман етмәјә әсасымыз вар ки, Аралыг дәнизи вилајәтләри вә Африка илә јанашы бу әрази дә инсанлығын илк вәтәни олушдур вә бурада инсан биососиал вә сосиал мәхлуғ кими тәшәккүл танмышдыр. Мәһз бурада, Азых мағарасында инсан һәјатының вә фәалијәтинин гәдим изләри ашқара чыхарылмышдыр. Бу мағарада тапылмыш материалара әсасән инди биз тарихimizi чоҳ гәдимдән – гәдим даш әсриндән (палеолитдән), милјон илдән дә чоҳ бир замандан башлајырыг. Азыхда 350-400 мин ил әввәл јашамыш гадынның чәнәсинин бир һиссәси тапылмышдыр.

Шүбһәсиз ки, Азых мәдәнијјәтинин јарадычылары һәм тәфәккүрә, һәм формалашмағда олаң нитгә, һәм дә мә'нәви мәдәнијјәтин бә'зи әламәтләринә малик идиләр. Азых инсаны (азыхантроп) оду таныјыр, һесабы билирди, әтраф мүһитдә баш верән һадисәләр һағғында ибтидаи тәсәввүрә малик иди. Бу тәсәввүрләр әсасында да сонралар дин јаранды. Күман етмәјә әсас вар ки, һәлә 300 мин ил буңдан әввәл азыхантроп бә'зи космологи мүшаһидәләр апарырды.

Гарабағын тунч вә илк дәмир дөврү мәдәнијјәти гәбир абидәләриндә өз әксини танмышдыр. Бу дөврүн абидәләри чәнуб өлкәләри илә сых әлағәләрин олдуғуна дәләкәт едир. Тунч әсри өзү илә бәрәбәр бир чоҳ мүһүм јениликләр кәтирди. Әмәк мәһсуларлығының әһәмијјәтли дәрәҗәдә артдығы нәзәрә чарпыр. Јарымкөчәри (көчүрмә) малдарлыг формалашыр, әкинчилик, сәнәткарлыг, хүсусилә дә метал истәһсалы, дуғусчулуғ вә с. инкишаф едир.

Ерамыздан әввәл II миңиллијин икинчи јарысы – I миңиллијин әввәлиндә Чәнуби Гағгаз әразисиндә сон тунч дөврү вә дәмир әсри башланмышдыр. Һәмин дөвр бу реҗионда металлурҗияның чичәкләниб Гәдим Шәргин металлурҗия мәркәзләри илә бир сырада дајанмасы илә сәчијјәләнир. Бу, Гарабағ бөлкәсиндә ибтидаи-ичма турулушунун дағымасы вә тәдричән илкин синфи мүнәсибәтләрә кечид дөврү иди.

Даһа мүһүм вә марағлы гәбир абидәләриндән Хочалы, Арачадзор, Ахмахы курганларыны, Гарабулаг некрополуну кәстәрмәк олар.

Бу дөврдә малдарлыг, әкинчилик вә сәнәткарлыгла јанашы мүһарибә реҗион сакинләринин әсас мәшғәләриндән биринә чеврилир. Он Асија илә әлағәләр даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Бу дөвр гәбирләриндә Чәнуби Гағгазда һадир һалларда тәсәдүф едилән пызыл мә'мулатлар, сәдәф вә фил сүмүјүндән әшјалар, миналы габлар, цилиндрик мөһүрләр, настандан һазырланмыш мунчулар, сәдәфдән бәзәк әшјалары, балыштулағлары, хәјли тунч мә'мулат вә нәһајәт е.ә. XIV јүзилијин сону- XIII јүзилијин әввәлине анд едилән, үзүриндә Ашшур чары Ададнераринин ады һәкк олуңмуш мәшһүр әгиг мунчуғ ашқар едилмишдир.

Ерамыздан әввәл I миңиллијин әввәлиндә Гарабағын чәнуб-гәрб учғарларында јени түввә – урартулулар мејдана көлир. Дүздүр, онлар Гарабағы әлә кечирә билмәдиләр.

Белә сһтимал вар ки, Урарту мәшғәләриндә Гарабағын гәрб һиссәси Уртехе – Уртехини аштанырды. Бөлкәнин даһа сонракы адынның – Арсахын Уртехедән јаранмасы сһтималы доғрудурса, онда бир сыра ермәни мүәллифләринин әксинә демәк олар ки, бу ад (Арсах) һеч шүбһәсиз ермәни ады дејилдир. Она көрә белә демәк мүмкүндүр ки, о дөврдән чоҳ сонралар да бурада һеч бир ермәни олмамышдыр.

Ә 51 Гарабағын албан абидәләри.– Б.: Азәрнәшр, 1997.– 32.. сәһ.

Китаб Азәрбајжанын Гарабағ дијарындағы Гағгаз Албанијасының монументал мә'марлығ абидәләринә һәср олуңур. Бурада Гарабағын гыса тарихи очерки верилир, беш тикинти комплексен характеризә олуңур, онларын мә'марлығ-планлашдырма композициясы арашдырылыр.

Китабын мәтни танымыш фото устасы Н. Һүсејзадәнин рәнжли вә ағ-гара иллустрасија материаллары вә Москва рәссамы С. Груздјовун бәдии рәсмләри илә мүшајәт олуңур.

Китаб тарихчиләр, мә'марлар вә кәниш олучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Ә 0503020907-13 -е'лансыз
 М-651(07)-97

ББК 9 (С 42)

ISBN 5-552-01651-3

© Азәрнәшр, 1997

Мада – Һахаманиши дөврүндә Загафгазијанын чөнуб-шәрги, о чүмлөдән Гарабағ мадалыларын, сонралар исә фарсларын һакимијјәти алтында иди. Һәлә Һеродот тәсдиғ едирди ки, фарслар та Гафгаз силсиләсинә гәдәр һөкмранлығ едирдиләр. Бир сыра фактлар күман етмәјә әсас верир ки, белә вәзијјәт Мада дөврүндән башламышдыр. Буна көрә дә "Тарихи арајыш"ын (Дағлығ Гарабағ, Јереван, 1988) тәртибчиләри илә разылашмағ олмаз ки, утиләрин дә јашадығы Арсах "Ервандиләр Ермәнистанынын тәркибиндә олмушдур". Бунун үчүн һеч бир әсас јохдур.

Даһа сонралар да (е.ә. IV-I јүзилликләрдә) Гарабағ бөлкәсинин Ермәнистанын тәркибиндә олдуғуну да һесаб етмәјә әсас јохдур. Әкәр белә олса иди, Маданын сатрапы Атропат Күр вә Тәртәр чајларынын арасында мәскунлашмыш сакесинләрә башчылығ едә билмәздир. Лакин бизә мә'лумдур ки, Гавгамел дөјүшүндә (е.ә. IV јүзиллијин ахыры) Атропатын командалығ етдији мадалылар "кадуслар, албанлар вә сакесинләрлә бирләшмишдиләр".

Көрүнүр, фарс вә Мада һөкмдарларынын сијаси варисләри олан Атропат вә Атропатиләр ән'әнәјә ујғун бу бөлкәләрдә һөкмранлығ едирдиләр.

Албан тајфалары Күрүн анчағ сол саһилиндә јох, сағ саһилиндә дә јашајырдылар. Гәдим заманларда Мәркәзи вә Шәрги Загафгазијадә јашајан әһалинин етник мәнсубијјәтиндән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, бу бөлкә о дөврүн јазылы мәнбәләриндән кәнарда галса да мүтәхәссисләрин еһтималына көрә Шимал-шәрги Гафгаз дилләринә гәдәр һәмин бөлкәдә һәр һансы дијәр јайылмамышдыр. Сон заманлар һурри, урарту, һәмчинин Нах-Дағыстан дилләриндән башга дөрд вә ја беш голдан ибарәт Шимал-шәрги Гафгаз дилләри аиләсинә тә'кидлә вә чоғ бөјүк јәгинликлә Кичик Асија, Кипр, Лемнос адаларынын бир нечә дилини дә дахил едирләр. Күман ки, етруск дилини дә бураја аид етмәк лазымдыр. Гәдим Чөнуби Азәрбајчан вә бә'зи гоңшу рајонларын әһалиси олан кутиләрин дилини дә бу аиләјә аид етмәјә әсас вардыр. Бу дил аиләсинә ути (удин) дили илә ејниләшдирилән Гафгаз Албанијасынын јерли әһалисинин дили олан албан дили дә аид едилир.

Албанларын дил – етник мәнсубијјәтиндән бәһс едәркән һәр шејдән әввәл кәстәрмәк лазымдыр ки, албанлардан данышан гәдим јазычылар онларын кәзәл, учабојлу, сарышын, алакез олдуғларыны гејд едирләр. Сонунчу ики әләмәт кавкасион тип и адланан, һазырда Гафгаз бәрзәхнинин дағ рајонларында кениш тәмсил олуған гәдим аборијен әһалијә хас олан характерик әләмәтдир. Јалһыз елә бирчә бу, албанлары Чөнуб-шәрги Гафгазын јерли әһалиси һесаб етмәјә әсас верир. Бу дејиләнләр археоложи вә дил материаллары илә, һабелә Шимал-шәрги Гафгаз дилләриндән биринин дашылычылары олан ути-удинләри албанларла бағлајан тарихи ән'әнә илә дә тәсдиғ едилир.

Археоложи мә'луматлар тәсдиғ едир ки, албан тајфалары е.ә. II миниллијин соңу – I миниллијин әввәлиндә, Загафгазија вилајәтләриндә әсас мәдәни етник ваһидләрин, о чүмлөдән күман етдијимиз кими протоалбан тајфа иттифагынын јарандығы бир заманда башга јерләрдән кәлә билмәздиләр. Гејд етмәк вачибдир ки, Мәркәзи вә Шәрги Загафгазијанын сон тунч вә илк дөмир дөврүнүн археоложи мәдәнијјәти бир-биринә чоғ охшајыр. Гәрби Загафгазијанын һәмин дөвр мәдәнијјәтиндән исә хејли дәрәчәдә фәрғлидир. Дејиләнләр нах-Дағыстан – һурри тајфа груплары әсасында јаранан кәләчәк албан тајфа иттифагынын контурларынын мејдана чыхмасындан хәбәр верир. Албанија әразисиндә әввәлки вә сонракы дөвр мәдәнијјәтләри илә сығ әләгәси олан Хочалы -Кәдәбәј, Нахчыван, Талыш-Муған, Гајакәнд-Хорочој мәдәнијјәтләринин Азәрбајчана һарадан исә кәтирилдијини вә ја Албанија әразисиндәки бу етник-мәдәни ваһидләрин инкишафынын һансыса миграсија вә катаклизмләрә дүчәр олдуғуну һеч бир шеј тәсдиғ етмир.

Шимал-шәрги Гафгаз дилләри аиләсинә дејимиз кими Гафгаз Албанијасынын, о чүмлөдән Гарабағын јерли әһалисинин дили олан ути (удин) дили дә аид едилир. Адәтән, бу дилин дашылычылары албанларла ејниләшдирилир.

Әлимиздә шүбһә доғурмајан албан јазылы абидәләри олмадығы үчүн албан дили һаггында мәсәлә анчағ долајы јолларла, билаваситә – удинләр, уди дили һаггында вә бә'зи дијәр материалларын көмәји илә һәлл олуна биләр.

Шүбһәсиз ки, һазырда Гәбәлә (кечмиш Гутгашен) рајонунда јашајан удинләр утиләрин-отенләрин варисләридиләр. Онлар һаггында илк мә'луматы Һеродот вермишдир, онун мә'луматына көрә утиләр Һахаманиши дөвләтинин XIV сатрапылығына дахил идишәр. Гоңшулары микләр (мүкләр) кими утиләр дә Ксерксин Јунаныстана јүрүшүндә иштирак етмәклә е.ә. V јүзиллијин биринчи рүбүндә тарихи сәһнәјә чыхдылар.

Күрүн сағ саһилиндә, Гарабағ әразисиндә (тәхминән индики Бәрдә-Имишли бөлкәсиндән та Араза гәдәр) јерләшән Утија (Отена, Утик) вилајәти Гафгаз Албанијасынын мүһүм вилајәтләриндән бири иди.

Һеч бир шүбһә јохдур ки, Һеродотун кәстәрдији утиләр (адәтән, онлары албанларын өзләри илә ејниләшдириләр) антик дөврдә вә орта әсрләрдә Утијада вә гоңшу вилајәтләрдә јашајан ути-удинләр албан тајфаларындан биридир. Һәлә орта әсрләр дөврүндә онлар чоғ кениш әразиләрдә мәскунлашмышдылар. Гарабағ бөлкәсиндәки удинләр һәлә XIX јүзилликдә гејдә алынмышдыр. Һазырда бу тајфаларын галығлары тәхминән 6–7 мин нәфәр, гејд етдијимиз кими, Гәбәлә рајонунда мәскунлашмышдыр.

"Ермәни тарихинин атасы" сајылан Мовсес Хоренатси утиләрин Арандан – албанларын синоними – әфсанәви бабасындан тәрәдикләрини, јә'ни албан олдуғларыны һесаб едирди. О јазырды: "... дејирләр ки, Аранын нәслиндән ути, гардман, содеј тајфалары вә Гаргар кијазылығы тәрәмишдир..."

Гејд етмәк вачибдир ки, тарихи ән'әнә, о чүмлөдән ермәни тарихчиләри (бу, чоғ мүһүмдүр!) мүасир удинләри гәдим албанларла әләгәләндириләр, јахын вахтларә гәдәр удинләр өзләри дә албанлардан тәрәдикләрини унутмамышдылар. I Пјотрун адына јазылмыш мә'лум мәктубда онлар јазырдылар: "... биз агванларығ (јә'ни албанлар – ред.) вә миллијјәтимиз утидир".

Уди дилинин Шимал-шәрги Гафгаз дилләри аиләсинә мөхсус олдуғу һазырда һеч бир шүбһә доғурмур. Белә олдуғу һалда албан дили дә бу дилләр аиләсинә аид едилмәлидир. Хүсусән дә она көрә ки, Албанијада һаким тајфанын дилиндә, анчағ албан дилиндә ола билән мә'лум Минкәчевир јазыларынын уди дилиндә олмасы һаггында фәрзијјәнин хејринә хејли факт вардыр.

Беләликлә, бүтүн јухарыда дејиләнләрдән бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, Шимал-шәрги Гафгаз аиләсинин дилләринин бириндә вә ја диалектиндә данышан албанлар сөзсүз Чөнуб-шәрги Загафгазијанын јерли әһалиси иди (бу дилләр аиләсинин дашылычылары дејимиз кими кениш әразиләрдә – Шимали Гафгаздан башламыш Екеј дәнниси адаларынадәк мәскунлашмышдылар). Буну Артакси вә Зариадринин истилачы мүһарибләриндән, јә'ни е.ә. II әсрдән сонра Загафгазијанын вилајәтләринә (һәлә Гарабаға јох!) кәлиб чыхан ермәниләр вә ермәни дили һаггында демәк олмаз.

Милләтчи ермәни алимләри вә мәдәнијјәт һадимләринин ермәниләрин вә ермәни дилинин Загафгазијада "автохтон" олмасы һаггында зәһләткән идиаларынын һеч бир ели мәсәсә јохдур вә тамамилә сахтакарлығдыр.

Инди јахшы мә'лумдур ки, Ермәнистан ермәни этносунун вәтәни дејилдир. Тарих кәстәрир ки, ермәни тајфалары Ермәнистандан чоғ узағларда јашамышдыр. Нүфузу алимләрин (о чүмлөдән И.М. Дјаконувун) фикринә көрә гәдим ермәни халғы Фәратын јухары вачиләриндә тәхминән е.ә. II миниллијин лан соңу – I миниллијин биринчи јарысында тәшәккүл тапмышдыр.

Чоғ һыса вахт әрзиндә ермәниләр кениш әрази илә ирәшиләјәрәк бу әразини әлә кечирир вә бә'зи јерләрдә һәмин әразинин әһалисини ассимилијасија едирләр. Беләликлә дә, е.ә. II – I јүзилликләрдә "Бөјүк Ермәнистан" јаранды.

Ермәниләрин тәчәвүзкарлығы Страбонун да дигтәтиндән јайынмамыш вә о јазмышды: "Әввәлләр кичик бир өлкә олан Ермәнистан Артакси вә Зариадринин

мұһарибөлөри һесабына бөјүмүшдүр... Этрафдакы халларын вилајәтләринин бир һиссәсини әлә кечирәрәк олар өз торпагларыны кенишләндирдиләр. Мидијалылардан (агронатеналылардан – *ред.*) Касниананы, Фавнитиданы вә Басоронеланы; ябериләрдән Париадр дағынын әтәкләрини, Хорзенаны вә Гогаренаны; халиб вә моссиникләрдән – Каренитиданы вә Ксеркесенаны; катаонлардан – Акилисенаны вә Антитавр этрафындакы вилајәти; пәһәјәт, суријалылардан Таронитиданы алдылар".

Беләликлә, артыг өз тарихләринин башланғычында көрүнүр өзләринин етник социал-психоложи характерләринә ујуун оларга ермәниләр тоншуларыны талајыр, ошларын торпагларыны әлә кечирдиләр. Ермәни алимләри исә ачыг-ачығына ишғалчылыг характери дашыјан бу процесси "ермәни вилајәтләринин бирләшдирилмәси" кими гәләмә вермәјә чалышырлар.

Ајры-ајры дөврләрдә ермәни экспансиясы бәзи Загафгазија вилајәтләринә дә јайымышды. Лакин с.ә. II–I јүзилликдә "Бөјүк Ермәнистан" јаранан дөврдә Гарабаг ермәниләр тәрәфиндән тутулмамышды. I–IV јүзилликләрдә исә "Бөјүк Ермәнистан" ишғалчылыг сijasәти јеридә билмирди, чүнки өзү артыг каһ Ромадан, каһ да Парфијадан асылы олурду.

Бир сыра сәбәбләрдән әслән ермәни ошлар Гарабаг бөлкәсинин јерли әһалиси ола билмәзләр. Сон одонтологи тәдқиقاتлар бир даһа сүбүт едир ки, ермәниләр Гарабаг әразисиндә кәлмәдиләр. Ермәниләрин Гарабага күтләви сурәтдә XIX јүзилијин 20–30-чу илләриндә Русија – Иран вә Русија – Түркијә мұһарибөлөри битдикдән сонра кәлдикләрини чохсајлы јазылы мәнбөләр сүбүт едир. Ермәниләр јахын вахтларадәк буну ишкар етмирдиләр, һәтта 1978-чи илдә Мардакеридә (индики Ағдәрәдә – *ред.*) ермәниләрин Азәрбајҗанын бу рајонуна көчүрүлмәсинин 150 илліји шәрәфинә абидә тојулушду. Дүздүр, сонралар абидәнин үзәриндәки "150" рәгәми позулушду.

Гарабаг бөлкәсинин (Күрүн сағ саһилинин) ермәниләр тәрәфиндән тутулмадығыны, с.ә. тәхминән III јүзилликдә јаранан Албанија дәвләтинин тәркиб һиссәси олдуғуну Мовсес Хоренатснин сөзләри дә тәсдиг едирди. О јазырды: "бүтүн Албан дүзү дағлыг һиссәси илә биркә... Ерасх чајындан (Араздан – *ред.*) Хиаракерт адланан галајадәк (Ағстафа-Газах бөлкәси – *ред.*) Арана (албанларын әфсанәви улу бабасы – *ред.*) ирсән гаһмышды" вә "Аранын нәслиндән ути, гардман, содеј тајфалары вә Гаргар кијазлыгы тәрәмишдир".

Ады чәкилән тајфалардан утиләр вә содејләр шүбһәсиз, гаргарлар исә чох еһтимал ки, Гарабаг әразисиндә Күрүн сағ саһилиндә јашајырдылар. Тәкчә буна көрә демәк олар ки, бир чох ермәни алимләринин "Бөјүк Ермәнистан" сәрһәдидин Күр бојунча кечмәси һағында иддиалары ағ јаландыр.

Бәзи албан әразиләринин мүвәтәти оларга Ермәнистан тәрәфиндән тутуламасыны истисна етмәклә I–IV јүзилликләрдә сәрһәдләри Араз чајы бојунча кечән Албанија Күр вә Араз чајлары арасындакы әразијә дә саһиб иди. Антик дөврүн сонларында Гарабаг бөлкәси суверен Албан чарлығынын етник вә сijasи чәһәтдән ути-албан характерли вилајәти оларга галырды.

Бу әразини тутуламасы вә әһалисинин ермәниләшдирилмәси даһа сонралар баш вермишди. Бу һагда академикләр И.А. Орбели, С.Т. Јеремјан вә дијәр алимләр јазмышдылар.

С.Т. Јеремјан јазырды: "Әрәбләрә гәдәрки дөврә аид олан христиан абидәләринин бөјүк әксәријәти гәдим Албанијанын ермәниләшдирилмиш һиссәсиндә гәдим албан вилајәтләри олан вә һазырда әсасән ермәни әһалисинин јашадығы Арсах (Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәти вә Ерм. ССР-ни Шәмшәдил вә Ичеван рајонлары дахил олмашла Кичик Гафгазын шимал-шәрг голу) вә Утикин әразисиндә галмышдыр". Академик И.А. Орбели Дағлыг Гарабаг вилајәтләринин "ермәни феодаллары" тәрәфиндән әлә кечирилмәси һағында ачыгысына јазмышды.

Тамамилә шәксиздир ки, XIX јүзилликдә бураја көчүрүлән ермәниләрдән башга Дағлыг Гарабағын ермәни дилли әһалиси әслән ермәни дејилдир, ермәниләшдирилмиш јерли албан әһалисидир.

Бу һәһәти савадны адамлар, һәлә XIX јүзилликдә билирдиләр. Бунула әләгәдәр В.Л. Величко јазырды: "Гарабағын ермәни-григорјан етигадына хидмәт едән... вә јашыг үч-дәрд әср бундан әввәл ермәниләшмиш, сәһвән ермәни адланан әһалиси мүстәсна тәшкил едирди".

I–VI јүзилликләрдә Дағлыг Гарабаг бөлкәси сijasи чәһәтдән албан Арша-киләринин, VII–VIII јүзилликдә бөјүк Мсһраин кијазларынын һакимијјәти алтында иди.

VIII јүзилијин әввәлиндә әрәб истиләси нәтижәсиндә Албан чарлығы дағылды. Бу дөврдә ермәни киләсинин дә фәал иштирак етдији фачиәли һадисәләр албан етносунын тәдричән дестнизасиясы вә григорјанлашмасынын, сонралар исә Дағлыг Гарабаг бөлкәси әһалисинин бир һиссәсинин ермәниләшдирилмәсинин башланғычыны тојду. Лакин албан руһу сағ иди вә буна көрә дә IX јүзилликдә мәнз елә Дағлыг Гарабағын әразисиндә гисмән дә олса албан чарлығы бәрпа едилди. XII–XIII јүзилликләрдә Арсах вә Ути бөлкәсиндә Хачын кијазлығы јүксәлди. Академик И.А. Орбели һалы оларга бу кијазлығы "Гәдим Албанијанын бир һиссәси" һесап едирди.

Бу кијазлыг "Албанија чары", "Албанија уағларларынын саһибни" дә адландырылан һәсән Чәләлын (1215–1261) дөврүндә лап чычәкләнишди. Бу дөвр албан дирчәлиши дөврү иди. Мәнз һәсән Чәләлын һакимијјәти дөврүндә әзәмәтли Гандзасар монастыр кәмплекси тикилди. Сонралар "Албанијанын пајтахт киләсинә" чеврилән бу мәнбәди ермәниләр ермәни абидәси кими гәләмә верирләр. Гејд етмәк вачибдир ки, XVIII јүзилијин рәси сәһәдләриндә бу чүр ифадәләр ишләдилрди: "Агван (Албан – *ред.*) өлкәсинин мүгәддәс улу тахты Калсесарын (Гандзасарын – *ред.*) патриархы". Маралыдыр ки, XVIII јүзилијин ермәни мүәллифи Аракел Тәбрили Гарабагы "Агванлар (албанлар – *ред.*) өлкәси" адландырыр.

Гарабағын дағ рајонларынын григорјанлашдырылмыш вә мүәјјән дәрәжәдә ермәниләшмиш әһалисинин (бу, онула әләгәдәр иди ки, әрәбләр Албанијанын суверенлијини ләғв етмишдиләр, албан киләси исә ермәни киләсинә табе едилмишди) етник ассимијасиясы даһа сонралар баш вермишди.

Јухарыда дејиләндәкән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Гарабағын ермәни дилли әһалиси (кәлмә ермәниләри чыхмаг шәртилә) вә Шимали Азәрбајҗанын азәрбајҗанлылары доғма гардашдырлар. Булар һәр икиси, шүбһәсиз әввәлки албанлардыр. Мәнз буна көрә XIX јүзилијин биринчи рүбүсдә чох бөјүк күтләләрлә бураја көчән ермәниләрин Дағлыг Гарабаг әразисинә һеч бир һүгулары јохдур.

Орта әсрләр дөврүндә Дағлыг Гарабаг бөлкәси Азәрбајҗан бәјләрбәји олан Гарабаг (Кәһчә) бәјләрбәјинә дахил иди.

XVIII јүзилијин орталарындан XIX јүзилијин әввәлләринә гәдәр Гарабағын әразисиндә азәрбајҗанлы "мүсәлманлары" үстүн олдуғу Азәрбајҗан Гарабаг халлығы мөвчуд иди. Гарабаг Русијаја ермәни торпағы кими јох, халис "мүсәлман" торпағы кими бирләшдирилмишди ки, бу да өз әксини о дөврүн рәси сәһәдләриндә галмышды.

Совет дөврүндә ДГМВ јарадылмасы исә узагкөрән ермәни милләтчиләри тәрәфиндән әввәлчәдән дүшүнүлүшдү. Бу, Азәрбајҗан халғынын үрәјинә тојулуш тәдричән ачылачак бомба иди вә онун фачиәли нәтичәләри илә халғымыз дөфәләрлә, хүсусилә елан едилмәмиш мұһарибәнин сәккиз илиндә үзләшмишдир.

Илкин орта әсрләрдән башлајара ермәниләр мүхтәлиф һижәләрлә "сүбүт етмәјә" чалышырлар ки, Гарабаг ермәни торпағыдыр вә бу әзәлдән бизим олан торпаглары әлә кечирмәјә дөфәләрлә чәһд кәстәрмишләр. Нөвбәти чәһд 1988-чи илин әввәлиндә едилди... Елан олунмамыш мұһарибә башлады. Ермәниләр тәкчә Дағлыг Гарабағын әразисини дејил, Гарабага битишик бир чох торпаглары да әлә кечирдиләр. Мүгәддәс мұһарибә кедир. Әлә кечирдикләри торпагларда ермәниләр өзләрини әсл тушур, сојунчу кими анаырлар. ЈУНЕСКО-нун низамнамәсинин позараг ошлар абидәләримизи мәнз едирләр. Булар азымыш кими Үзәјир бәј һачыбәјовуш, Бүлбүлүн, Натәванын абидәләрини дағытмашла үрәкләри сојумамыш, ошлары амансыгыла күнләбаран етмишләр.

Күрчүлөрүн көмөҗи илэ бу абидэлэр эсирликдөн гуртарылмыш вэ назырда Инчәсэнәт музејиндә гојулмушдур. Абидэләрдә вәһшиликләрин., чохлау автомат вә түфәнк күлләләринин изләри вардыр.

Республика Президенти Һ.Ә. Әлијевин мүдрик, сүлһсөвәр сijasәти үмид етмәјә имкан верир ки, тезликлә Азәрбајчан торпағлары ермәни ишғалчыларындан азад едиләчәк, әдаләт вә сүлһ Гарабағ торпағларында, республикамызын бүтүн әразисиндә зәфәр чалачаг.

Һәгигәт бизимләдир. Дағлыг Гарабағ гәдим Азәрбајчан торпағдыр. Дүшмәнләримизин бүтүн чәһдләринә, һижләләринә бахмајараг, Гарабағ бизимдир вә бизим олачагдыр.

МЕ'МАРЛЫГ АБИДӘЛӘРИ

Гәдим Гарабағ торпағы Азәрбајчанын мүһүм мәдәнијјәт очағы олмушдур. Бурада гәдим вә тарихи гижмәти олан мүхтәлиф монументал инчәсэнәт абидәләри формалашмышдыр. Өлкә әразисиндәки шәһәрләрдә вә дијәр јашајыш мәскәнләриндә бу әсәрләри јараданлар Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри инчәсэнәтинин мүрәккәб формалашма просесиндә иштирак етмәклә, дүнја иншаат сәнәти хәзинәсинә санбаллы төһфәләр вермишләр.

Гарабағын гәдим иншаат сәнәти абидәләринин сон онилликләр әрзиндә дәгиг вә һәртәрәфли өјрәнилмәси кәстәрди ки, бу абидәләрин Азәрбајчан халгынын ме'марлығында, онун мүрәккәб мәдәни-тарихи просесиндә бөјүк әһәмијјәти вә хүсуси јери вардыр. Мәһз тарихчи, археолог вә ме'марлыг алимләри һәммин абидәләри үзә чыхармаг, гејдә алмаг, өлчүләрини кәтүрмәк, дәриндән өјрәнмәк вә бәрпа етмәк үзрә апардығы ишләр, әлдә етдикләри гижмәтли нәтичәләрин планлы шәкилдә нәшр етдирилмәси елә мөһкәм әсас јаратмышдыр ки, һәммин әсас үзәриндә елми ахтарышлары даһа да кенишләндирмәк вә дәринләшдирмәк вәзифәси ортаја чыхыр. Бизим узаг нәсилләрин - истәдадлы ме'марларын әли алтында ишләмиш адсыз усталарын јаратмыш олдуғлары кечмиш милли иншаат-ме'марлыг мәдәнијјәти абидәләри сырасына јени-јени инчиләри тапыб дахил етмәк чох вачибдир.

Азәрбајчанын Гарабағ дијары әразисиндә күлли мигдарда мүсәлман вә Гафгаз Албанијасынын ме'марлыг абидәләри јерләшир (шәкил 1).

Бу – галалар, сарајлар, түрбәләр, мәсчидләр, монастырлар, мә'бәдләр, карвансаралар, һамамлар, көрпүләр вә халг јашајыш евләридир.

Китабда Гафгаз Албанијасынын Гарабағ дијарында олан надир ме'марлыг абидәләри үзәриндә дајаначағыг.

Бунлар Лачын рајону Ағоғлан монастыр комплекси, Кәлбәчәр рајону Вәнк кәндиндәки Хотавәнк монастыр комплекси, Хотавәнд рајону Сос кәндиндәки Амарас монастыр комплекси, Ағдәрә рајону Магавуз кәндиндәки Мүгәддәс Јелнисеј мә'бәд комплекси вә Вәнкли кәндиндәки Гандзасар монастыр комплексидир.

Ағоғлан монастыр комплекси

Марағлы дини абидәләр сырасына өз һәчминин ирилијинә көрә Лачын рајонунун Ағоғлан чајы јахшылығындакы монастыр комплекси аиддир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, илк орта әср Азәрбајчан әразисиндә олан христиан-ме'марлыг абидәләринин план вә конструктив гурулушуну сәчијјәләндирмәк үчүн базилика мә'бәд тикинти нөвүнүн өјрәнилмәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир (шәкил 2, 3).

Үчнефли бинанын дахили саһәси сүтунларла үч һиссәјә бөлүнүш дүзбучағлы базиликанын-килсәнин өлчүләри хәјли бөјүкдур. Ики сыраланан квадрат шәкилли

сәккиз дајаг сүтунлары бинанын ичәрисини үч нефә бөлүр. Мәркәзи дөрдметрлик неф јан нефләрдән ики дәфә елидир. Бүтүн нефләр цилиндрик тағбәндлә өртүлүшдүр. Тағбәнд јонулуш дашдан сәлигә илә һөрүлүшдүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, монастыр сонралар бир нечә дәфә тә'мир едилмиш, дахилиндә бә'зи реконструксија ишләри апарылмышдыр. Бу, илк нөвбәдә квадрат формалы сүтунларла аиддир. Дам өртүјүнүн статик гүввәси ағыр олдуғундан монастырын дахили саһәсини үч нефә ајыран инчә сүтунлар јоғунлашыб квадрат формасына чеврилмишдир вә онлары бир-бирилә бирләшдирән цилиндрик формалы тағларда мөһкәмләндирилмишдир. Бир дө шимал дивары дахилдән енсиз пилонларла мөһкәмләндирилмишдир.

Орта неф шәрг тәрәфдән јарымдаирәви формада олан абсидалы алтарла тамамланыр. Алтар адәтән, килсә биналарынын јухары һиссәсиндә планда јарымдаирәви формада олан чыхынтынын, јә'ни абсида диварынын дөврәсиндә дини хадимләрин отурмасы үчүн дүзәлдилән јердир. Алтарын сағ вә сол тәрәфләриндә ики кичик үчбучағлы формада, анчаг кешиш кәјимләрини сахламаг үчүн отағлар јерләшир. Алтар диварынын јухары һиссәсиндә дахили композијанын мәркәзини гејд етмәк вә орта нефли ишыгландырмаг үчүн ики дар узунсов пәнчәрә дүзәлдилиб. Ејни пәнчәрәләр гәрб диварында да вардыр. Кениш отағлар исә ики јарусда дүзәлдилән енсиз пәнчәрәләрлә ишыгланыр.

Мә'бәдин әсас кириш јери чәнуб фасад диварында дүзәлдилиб. Шимал диварында олан гапы јери чыхыш үчүндүр. Шимал вә чәнуб фасад диварларында да мә'бәдин дахили һиссәсини ишыгландырмаг үчүн енсиз узунсов пәнчәрәләр дүзәлдилиб.

Мә'бәдин дахили диварлары вахтилә кәч мөһлулу илә суванмышдыр. Суваг үзрә тематик сүжетләрин изләри галмышдыр.

Мөһкәм јерли боз базалт дашындан тикилмиш бу мөһтәшәм бина өзүнәмәхсус кәзәллији олан дағ тәбиәтинин сәрт әһатәсиндә она ујғун көркәм алмышдыр.

Монастырнын фасадлары надир тикинти формасы илә фәргләнир, базилика композијасынын дахили гурулушуну ашкар едир.

Баш неф дамын үстүндә алты гоша инчә сүтунларла бәзәдилмиш, пирамида формалы дамы олан кичик бина-ротонда учалыр. Бу исә дини бинанын ме'марлыг сурәтини бир даһа чагландырыр. Дијәр тәрәфдән ротонданын дахилиндә асылан зыгров мәрәсим күнләри диндарлары монастыра јығмаг үчүн зәнк вурур.

Ағоғлан монастыры өз һәјәтиндә мүхтәлиф тә'јинатлы јашајыш вә тәсәррүфат тикинтиләрини бирләшдирдир. Монастыр бурада кечмишдә мөвчуд олмуш ме'марлыг комплексинин ән әсас тикинтисидир. Комплексин һасара алынмыш вә диварда тағлы кириш јолу олмушду.

Һазырда бурада олан комплекс тикинтиләринин харабалығлары галмышдыр.

Ағоғлан комплекси IX әсрә аиддир. Бу монастыр һагында М. Һүсејновун, Л. Бретанитскинин, Ә. Саламзадәнин вә К. Мөммәдзадәнин әсәрләри вардыр.

Хотавәнк монастыр комплекси

Хотавәнк комплекси Кәлбәчәр рајонунун Вәнк кәндиндә, Тәртәрчајын сол саһилиндә јерләшир.

Комплексә базилика тили баш килсә, мә'бәд, сөвмә, тәсәррүфат вә јашајыш евләри дахилдир (шәкил 4, 5).

Баш килсә бинасынын дахили дираксиз бир залдан ибарәтдир. Залын шәрг һиссәси абсида илә тамамланыр. Абидәнин һәм сағында, һәм дө солунда чүббәханалар тикилмишдир. Демәк олар ки, комплексин ән гәдим тикинтиси бу килсәдир.

Јохлама заманы мә'лум олду ки, сол чүббәхананын таванында јазылар дағылмышдыр. Чүббәхана XIII әсрдә јашамыш Хотавәнк монастыр башчысы тәрәфиндән тикилмишдир.

Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазымдыр ки, комплекс дөврүмүзә гәдәр дағыныг һалда кәлиб чатмышдыр. Јеканә олараг јахшы һалда Албан чары Хачынылы Оһанес тәрәфиндән тикдирилмиш баш килсә бизә кәлиб чатыбдыр. Бу Гафгаз Албанијасы ме'марларынын јаратдыгы абидә гоншу халqlарын дини ме'марлыг әсәрләриндән тамамилә фәргләнир.

Баш килсә бинасынын план вә композисија гурулушу ассиметрија формасында һәлл олунмушдур. Дам өртүјүнүн үстүндә дөрдсүтунлу зынгыровлу ротонда дүзәлдилмишдир.

Сонрақы әсрләрдә монастырын јанында дүзбучаглы формалы бир нечә килсә вә сөвмәәләр дә инша едилмишдир. Беләликлә, бунун нәтичәсиндә бөјүк бир дини комплекс јаранмышдыр. Бу албан јепископунун игәмәтжаһы вә мүһүм мөдәни-маариф мәркәзи олмушдур.

X әсрдән XV әсрә гәдәр Хотавәнк Албан Хачын кнјазлығынын христиан дини мәркәзи олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, кнјаз Һәсән Чәлалын оғлу Вахтангын һөкмранлығы дөврүндә комплекс кенишләнир. Бурада меһманхана, китабхана, Вахтангын арвады Арзу хатунун 1214-чү илдә тикдирдији килсә јерләшир. Бу килсә онун әри вә ики оғлуна хатирә абидәси кими тикилмишдир.

Саламат галмыш бу килсә илк орта әср Албанијасынын ән гүмәтли ме'марлыг абидәләриндән биридир. Килсә бөјүк дејил, онун ики барелјефи вардыр. Шәрг дивары фасадында, пәнчәрәнин үстүндә јары бојуна гәдәр кнјаз вә мүгәддәс бир адам, чәнуб диварында исә ики кнјаз әлләриндә мә'бәдин моделини сахлајырлар. Биринчи барелјефдә чох күман ки, Арзу хатунун әри вә мүгәддәс бир адам, икинчидә исә онларын оғуллары тәсвир олунур.

Мә'бәд өзүлүнүн чәнуб-гәрбиндә газынты заманы ашкар олунмуш керамика мә'мулаты онун VI-VII әсрләрә аид олмасыны сөјләмәјә имкан верир. Лакин сонрақы дөврләрдә о дөфәләрлә јенидән гурулуб, тә'мир олунмушдур. Комплексин ме'марлығы һаггында Р. Көјүшовун, К. Мәммәдзәдәнин, Д. Ахундовун әсәрләриндә мә'лумат вардыр.

Амарас монастыр комплекси

Амарас комплекси Хочавәнд рајонунун Сос кәндиндә јерләшир. О, базилика типли килсәдән, јералты мә'бәддән, јашајыш вә тәсәррүфат тикилиләриндән ибарәтдир. Бүтүн комплекс гала диварлары илә әһатә олунмушдур (шәкил 6, 7).

Әсас бина – килсә планда дүзбучаглы формада олан вә ики чәркә дөрд сүтунлу үч нефли залдан ибарәтдир. Орта неф јанлара нисбәтән енли олуб, шәрг тәрәфдән абсида илә тамамланыр. Онун өртүјү чатма тағбәндир; сол вә сағ јанларында кешиш кејимләри сахланылан хырда отаглар вардыр. Килсәнин бүтүн фасадлары јахшы јолунмуш дашдан һөрүлмүшдур. Дам өртүјү икимаилли олуб, гәрб һиссәсиндә зынгров үчүн алты сүтунлу ротонда дүзәлдилмишдир. Килсәјә кириш гәрб тәрәфдәндир вә үстүндә хач һәкк олунмушдур.

1970-чи илдә археолоји тәдқиғатлар нәтичәсиндә килсә абидәсинин јералты һиссәсиндә 2x4 м өлчүдә отаг ашкар олунмушдур¹. Онун дөшәмәси килсә дөшәмәсиндән 5,2 м дәринликдә јерләшир вә өртүјү тағбәндир. Бураја ики јан отаглардан даш пилләканла дахил олмаг олар. Тарихи мәнбәләрә кәрә онун тикилмә дөврү IV әсрә аиддир.

Бүтүн комплексин саһәси дүзбучаглы формада олан һәјәтдән ибарәтдир. Һәјәт һәр тәрәфдән гала диварлары вә даирәви бүрчләрлә әһатә олунмуш ики һиссәдән ибарәтдир: биринчи һиссәдә тәсәррүфат тикинтиләри, икинчидә исә килсә бинасы вә јашајыш отаглары јерләшир. Кириш тағы чәнуб диварында дүзәлдилмишдир.

Бүтүн јашајыш вә тәсәррүфат отагларынын харичи диварлары ејни заманда гала диварларынын функцијасыны дашыјыр. Јашајыш вә тәсәррүфат отагларынын архиволтары јахшы јонулмуш, харичи вә дахили диварлар исә кобуд дүзәлдилмиш дашлардан һөрүлмүшдур.

Амарас монастыр комплексинин тикилмә дөврү IX әсрә аиддир. Лакин сонрақы дөврләрдә бурада да јенидән гурма ишләри апарылмышдыр. Абидәнин бүжүнкү вәзијјәти XIII әсрә аиддир.

Комплексин характеристикасы Р. Көјүшовун, К. Мәммәдзәдәнин, Д. Ахундовун әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр.

Мүгәддәс Јелисәј мә'бәди комплекси

Мүгәддәс Јелисәј комплекси Ағдәрә рајону Магавуз кәндинин шимал-шәргиндән кечән Јекише чајынын сол саһилиндә, дәннз сәвијјәсиндән 2000 м һүндүрлүкдә јерләшир. Рәвәјәтә кәрә мә'бәд Албанијада илк христиан тәблиғатчысы Јелисәјин шәрәфинә V әсрдә тикилмишдир. Һал-һазырда олан комплекс XIV әсрә аиддир (шәкил 8). Лакин 1970-чи илдә баш мә'бәдин шәрг дивары јанында апарылан археолоји газынтылар нәтичәсиндә гәдим дөврә аид тикинти галылары вә мәишәт нүмунәләри ашкар едилмишдир.

Комплекс һәр тәрәфдән гала диварлары илә әһатә олунмушдур. Галанын гәрб дарвазасы мүдафиә нөгтеји-нәзәрдән дигтәти чөлб едир.

Галанын ичәрисиндә он сәккиз мүхтәлиф типли тикинтиләр вардыр. Булар – баш мә'бәд, кичик килсәләр, ики мәртәбәли јашајыш еви, тәсәррүфат биналары вә төвләләрдир.

Баш мә'бәд ики отагдан ибарәтдир. Биринчи отаг квадрат формалы олуб, ики сүтун вә ики јарымсүтун васитәсилә үч нефә бөлүнүр. Орта неф јандакылары нисбәтән кејли һүндүрдүр. Нефләр цилиндрик тағбәндә өртүлмүшдур. Икинчи отаг – ибадәт залы узунсов олуб, тағбәндә өртүлмүшдур.

Мә'бәдин фасадларына јахшы јонулмуш дашдан үз чәкилмишдир. Биринчи отағын дамында зәнк асмаг үчүн дөрд сүтунлу ротонда дүзәлдилмишдир.

Комплексин икинчи бинасы – баш мә'бәдин сағ тәрәфиндә јерләшән нисбәтән бөјүк олмајан килсәдир. Дүзбучаглы планда олан бу килсә квадрат формалы отагдан вә она шәрг тәрәфдән битишик ики абсидадан ибарәтдир.

Баш мә'бәдин сол вә сағ тәрәфиндә алты кичик килсә бинасы јерләшир.

Галадан бир километр аралы Јекише чајынын үзәриндә тикилмиш (һазырда көрүнүн сол тәрәфи саламат галмышдыр) бирашырымлы даш көрпү гала илә әләгә јарадан әсас васитә иди.

Мүгәддәс Јелисәј мә'бәди комплексинин тикилмә тарихи XIV әсрә аиддир. Комплекс һаггында Р. Көјүшовун, К. Мәммәдзәдәнин әсәрләриндә мә'лумат вардыр.

Гандзасар монастыр комплекси

Гандзасар комплекси Ағдәрә рајонунун Вәнкли кәндиндә, Гандзасар ашланан тәпәдә јерләшир. Монастыр Гафгаз Албанијасынын көркәмли абидәсидир (шәкил 9-11).

Монастыр комплекси баш бина сајылан килсәдән, гәрб тәрәфдән она битишик нисбәтән кичик бинадан вә шимал тәрәфдән гала диварына сөјкәнән бир сыра јардымчы тикилиләрдән ибарәтдир.

¹ Археолоји газынтылар проф. Р.Б. Көјүшовун рәһбәрлији илә апарылмышдыр.

Гандзасар комплексинин тикилмәси мәнбәләрдә кнјаз Һәсән Чәлалын ады илә әлагәләндирилир. Абидәнин иншаасына 1216-чы илдә башланмыш, илк тикинтиләр 1238-чи илдә баша чатдырылмышдыр.

Чох күман ки, Һәсән Чәлал Гандзасары бүтөвлүкдә јенидән тикдирмәмишдир. Ондан әввәлки дөврдә мөвчуд олмуш, бәлкә дә бүтпәрәстлик дөврүнә аид олан албан мө'бәдини јенидән тикдирмишдир. Монастырын дарвазасы гаршысында олан дәһлиз Һәсән Чәлалын арвады Мамкан-Хатун тәрәфиндән тикдирилмишдир.

Комплекс бүтөвлүкдә 1240-чы илдә баша чатдырылмыш вә тәгдис едилмишдир. Үмумијјәтлә, килсә бинасы ме'марлыг үслубу е'тибарилә VIII–IX әсрләрә мәнсуб олан хач күнбәзли композијадан ибарәтдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә план композијаја IX әср Шәрг өлкәләринин дини биналарында раст кәлимир.

Килсәнин дахили шәрг кәнарларында чүббәхана кими истифадә едилән узунсов отаглар јерләшир. Бу отагларын арасында килсәнин меһрабы ролуну ојнајан, јарымдаирәви формалы абсида јерләшир. Килсәнин гәрб тәрәфиндә дини маһнылар охујан икимәртәбли јер дүзәлдилибдир. Бинанын дахилиндә әсас һиссәсини дөврәјә алмыш күнбәзалты фәзанын күнчләри шагули хәтләрлә бөлүнмүшдүр. Һәр бир тағ јелкәнләрипин јухары һиссәсинин үзәриндә мүгәддәс һејван фигурлары-өкүз вә гојун башы барелјефи тәсвир олунуб. Гандзасар килсәсинин шимал вә чәнуб фасадлары ејни композијадыр. Профилли хач орта тағ үзәриндә јерләшдирилмишдир. 16 тәрәfli барабанын һәр бир тәрәфи кичик фронтонла тамамланыр. Оуну бу чүр тамамланмасына мүнәсиб олараг күнбәзин пирамида шәкилдә өртүјүнә чәтир формасы верилмишдир. Барабан вә өртүк бина үзәриндә учалыр. О, һејкәлтарашлыг нүмунәләри илә бәзәдилмишдир.

Килсәјә јапышыг икинчи бинанын ме'марлығы садәдир. Оуну әсас салонуна гәрб тәрәфдән енсиз бир бошлуг әләвә едилмишдир. О, әсас салондан 16 тилли ики ағыр сүтунла ајрылыр. Бу сүтунларын үзәриндә тағларын гәрб отурачаглары дајаныр. Оуну маили дам өртүјү даш плитәлидир. Өртүјүн ортасында, сталактит тилли гүббәнин үстүндә сәккизтилли јүнкүл зынгыров ролуну дашыјан ротонда учалыр.

Бир чох диофизит характерли элементләр Гандзасар мө'бәдинин ермәни дејил, сырф албан абидәси олдуғуну сүбүт едир.

Гандзасар монастыры һагтында Р. Көјүшовун, А. Јакобсонун, К. Мәммәдзәдәнин, А. Әһәдовун әсәрләри чап олунмушдур.

* * *

Азәрбајчанын Гарабағ дијары әразисиндә беш ме'марлыг абидәләринин гыса характеристикасы бундан ибарәтдир.

Мә'лумдур ки, ермәни алимләри вар күчү илә чалышырлар сүбүт етсинләр ки, Гафгаз Албанијасы вә оуну ме'марлығы тарихи Ермәнистана аиддир. Онларын албан торпагларыны әлә кечирмәк иддиасынын һеч бир елми әсасы јохдур.

Гафгаз Албанијасынын абидәләри ме'марлыг-планлашдырылма үслублары илә Ермәнистанын ме'марлыг абидәләриндән хәјли фәргләнир.

Албан дини ме'марлыг абидәләрини, хүсусән монастыр вә мө'бәдләрини сәчијјәләндирән чәһәт, онларын дахили фәзанын дөрдтағлы композија һәллидир. Бу исә хачформалы план гурулушуна кәгириб чыхарыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мө'бәдләрин хач-күнбәзли композијады илк дөфә Азәрбајчан ме'марлығында истифадә олунмушдур. Бу композијанын көкләри VIII әсрә аиддир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, хач-күнбәзли композија сонралар нәинки дини биналарда вә һәм дә мемориал абидәләринин јералты сәрдабәсиндә дә кениш инкишаф етмишдир.

Дикәр тәрәфдән албан мө'бәдләринин план гурулушуна хас олан дөрд вә

алтысүтунлу үч нефли базиликалар Ермәнистанын ме'марлыг абидәләриндә тәсадүфи һалларда раст кәлимир.

Һәм мүсәлман вә һәм дә албан христиан ме'марлыг дини абидәләриндә композија һәллинин характерик үслубу фасад диварларында ачыг дәһлиз вә ејванларын олмасыдыр. Буна мисал олараг Шамаһыда Чаме мәсчидини, Шушада Көвһар - аға вә Ашағы мәсчидләрини, Ордубадда Амбарас мәсчидини, Көнчәдә "Зәрраби", "Шаһсөвәһләр" вә "Татлар" мәсчидләрини, Хотавәнк комплексиндә баш мө'бәди вә б. кәстәрмәк олар.

Албан ме'марлары өз иншаат фәалијјәтләрини әбәдиләшдирән хүсуси үсул вә конструијаларыны јаратмышлар. Даш үзәриндә бәдии ојма сәнәтинә бөјүк мөһарәтлә наил олмушлар.

Буну, барәсиндә данышдығымыз, Азәрбајчанын Гарабағ дијарынын кәзәл абидәләри кәстәрир.

АЛБАНСКИЕ ПАМЯТНИКИ ГАРАБАГА

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

Баку – 1997

ГАРАБАГ. ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА

Гарабаг – один из красивейших и богатых уголков Азербайджанской Республики. История Гарабага уходит своими корнями в глубокую древность – междуречье Куры и Аракса является одним из древнейших очагов цивилизации. Есть немало оснований полагать, что территория эта вместе с областями Средиземноморья и Африки входила в зону прародины человечества, что и здесь происходило становление человека, как биосоциального и социального существа. Именно здесь, в пещере Азых, обнаружены древнейшие следы жизни и деятельности человека. Благодаря материалам, обнаруженным в этой пещере, мы историю нашу теперь начинаем с самой седой древности – эпохи древне-каменного века (палеолита), более чем миллион лет назад. В Азыхе обнаружен фрагмент челюсти женщины, жившей приблизительно 350–400 тысяч лет назад, что имеет огромное значение.

Не приходится сомневаться, что создатели азыхской культуры уже обладали и мышлением и формирующейся речью, а также какими-то элементами духовной культуры. Азыхский человек (азыхантроп) знал уже огонь, счет, имел какие-то зачаточные представления о явлениях окружающей среды, на почве которых позднее зарождается религия. Есть основание полагать, что у азыхантропа уже более 300 тысяч лет назад имелись какие-то космологические наблюдения и т. д.

Культура Гарабага эпохи бронзы и раннего железа отражена в погребальных памятниках. Памятники этого времени указывают на очень тесные контакты с южными странами. Бронзовый век принес с собою множество важных перемен. В глаза бросается значительное увеличение производительности труда. Оформляется полукочевое (отгонное) скотоводство, развиваются земледелие, ремесла, особенно металлургическое производство, керамическое дело и т. д.

Вторая половина II – начало I тысячелетия до н. э. – эпоха поздней бронзы и начало века железа на территории Южного Кавказа, характеризующаяся блестящим расцветом металлургии интересующего нас региона, ставшего в один ряд с металлургическими центрами Древнего Востока. Это время распада первобытнообщинного строя и постепенного перехода к раннеклассовым отношениям в зоне Гарабага.

Из числа наиболее важных и очень интересных погребальных памятников могут быть названы Ходжалинский, Арчадзорский, Ахмахинский курганные могильники, Карабулахский некрополь и другие.

Война в это время становится наряду со скотоводством, земледелием и ремеслом одним из главных дел населения региона. Более быстрыми темпами развиваются связи со странами Передней Азии. В погребениях этого времени обнаружены редко встречающиеся в Закавказье золотые изделия, предметы из перламутра и слоновой кости, глазурированные сосуды, цилиндрические печати, пастовые бусы, перламутровые украшения, раковины моллюсков, много бронзовых изделий, и, наконец, знаменитая агатовая бусина с именем ассирийского царя Ададнерари, относящаяся, по-видимому, к концу XIV–началу XIII века до н.э.

В начале I тысячелетия до н.э. на юго-западных окраинах Гарабага появляется новая сила – урарты. Правда, захватить Гарабаг им не удалось.

Полагают, что западная часть Гарабага в урартских источниках называлась

Уртехе-Уртехини. Если верно предположение о том, что более позднее название зоны – Арцах происходит от Уртехе, то тогда, вопреки утверждениям ряда армянских авторов, совершенно бесспорно, что оно (т.е. название Арцах) не является армянским, хотя бы только потому, что в ту пору и значительно позднее здесь никаких армян не было.

В мидийско-ахеменидскую эпоху власть мидян, а позднее персов несомненно распространялась и на Юго-Восточное Закавказье, в том числе и на Гарабаг. Ряд обстоятельств позволяет полагать, что картина эта восходит к мидийской эпохе. Поэтому никак нельзя согласиться с составителями "Исторической справки" ("Нагорный Карабах", Ереван, 1988), что Арцах, где обитали и утии, находился в "составе Ереванидской Армении". Для этого нет абсолютно никаких оснований.

Нет также оснований считать, что и позднее (в IV–I вв. до н.э.) зона Гарабага входила в состав Армении. Если это было бы так, то персидский сатрап Мидии Атропат не имел бы возможности командовать сакасидами, обитавшими в междуречье Куры и Тертера. А между тем известно, что в Гавгамелской битве (последняя треть IV в. до н.э.) мидяне, которыми командовал Атропат, были соединены "с кадусиями, албанцами и сакасидами".

Атропат и Атропатиды владели этими районами, очевидно, по традиции, являясь политическими преемниками мидийских и персидских владык.

История заставляет албанские племена не только на левобережье Куры, но и на территории правобережья.

Говоря об этнической принадлежности насельников Центрального и Восточного Закавказья в древнейшую эпоху, следует отметить, что хотя зона эта находилась в ту пору вне сферы письменных источников, у нас, как полагают специалисты, нет оснований думать, что до северо-восточно-кавказских языков в этом регионе были распространены какие-либо другие языки. В последнее время все настойчивее и с большей долей вероятия в северо-восточно-кавказскую семью языков, состоящую из четырех или пяти ветвей, кроме хурритского, урартского, а также нахско-дагестанских языков, включают и несколько языков Малой Азии, островов Кипр, Лемнос и др. Сюда же почти несомненно следует относить и этрусский. Есть некоторые основания к этой семье относить и кутийский – язык древнейшего населения Южного Азербайджана и некоторых смежных районов. К этой же семье языков относят и язык коренного населения Кавказской Албании – албанский, который обычно отождествляют с утийским (удинским) языком.

Говоря об этноязыковой принадлежности албан, необходимо прежде всего отметить, что древние писатели, повествуя о них, отмечают их красоту, высокий рост, светлые волосы и серые глаза. Два последних признака – характерные черты древнейшего аборигенного населения, так называемого кавкасионского типа, широко представленного и ныне в горных районах Кавказского перешейка. Уже только одно это обстоятельство позволяет считать албан коренным населением – автохтонами Юго-Восточного Кавказа. Сказанное подтверждается и другими, в частности, археологическими и языковыми материалами, а также исторической традицией, упорно связывавшей албан с утиями – удиными, носителями одного из северо-восточно-кавказских языков.

Албанские племена, как об этом вполне определенно свидетельствуют данные археологии, не могли прийти извне ни в конце II, ни в начале I тысячелетия до н.э., когда в областях Закавказья начинают складываться основные культурно-этнические единицы, в том числе, как полагаем мы, – протоалбанский племенной союз. Важно отметить, что археологические культуры Центрального и Восточного Закавказья в эпоху поздней бронзы и раннего железа были очень близки друг к другу и резко отличались от синхронной культуры Западного Закавказья. Сказанное почти несомненно сигнализирует о складывании основ племенного союза на базе части нахско-дагестанско-хурритских племенных групп, о возникновении контуров будущего албанского союза племен. Ничто не говорит

1. Гарабагың ме'марлыг абидаләринин хәртәси.
1. Карта архитектурных памятников Гарабага.

171727

2. Агоглан монастырынын чәнуби-шәрг тәрәфиндән көрүнүшү.
 2. Вид Агогланского монастыря с северо-западной стороны.

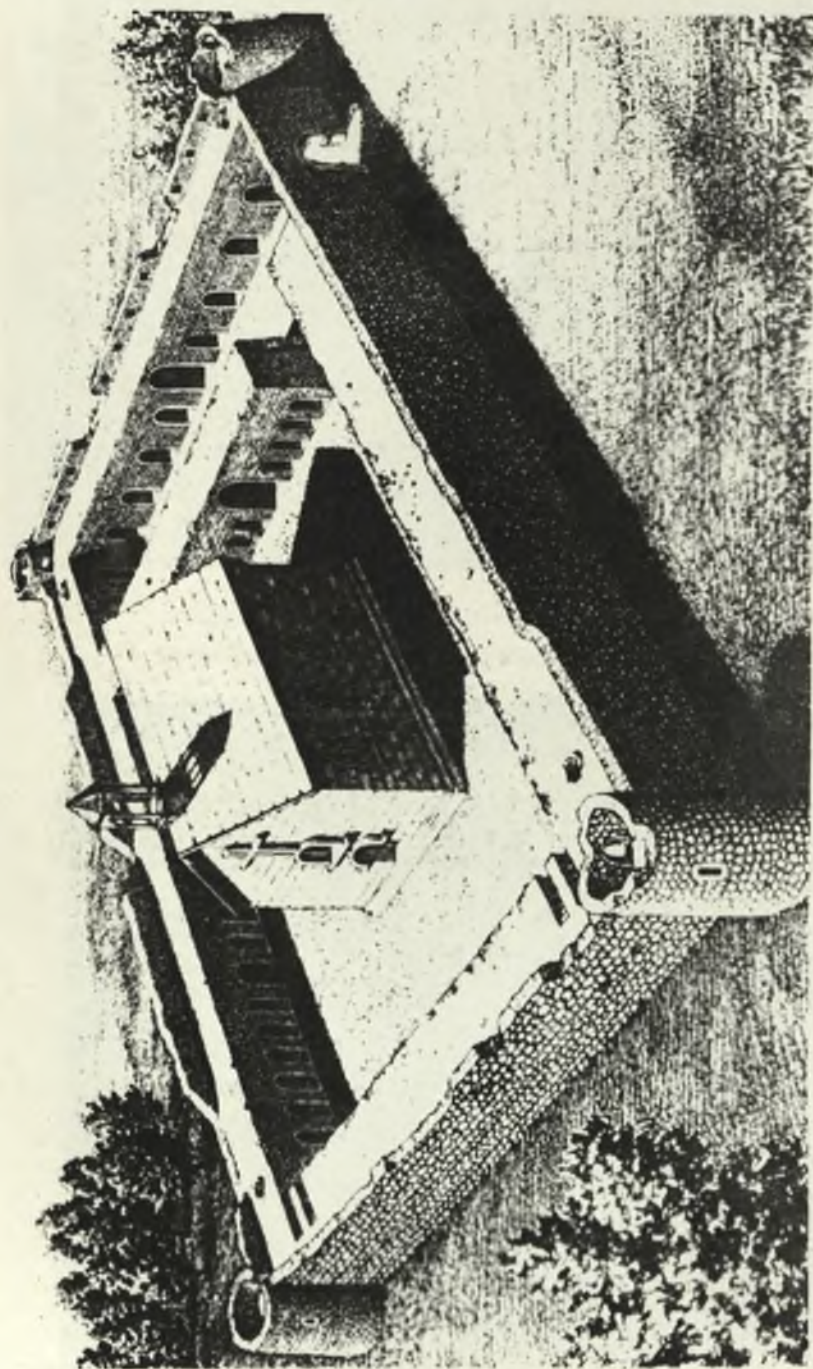
3. Агоглан монастырынын дахили көрүнүшүндөн фрагмент.
 3. Фрагмент внутреннего вида Агогланского монастыря.

4. Хотавәнк монастыр комплексинин гәрб тәрәфдән көрүнүшү.
 4. Вид комплекса Хотаванкского монастыря с западной стороны.

5. Хотавәнк монастырынын дахили көрүнүшүндөн фрагмент.
 5. Фрагмент внутреннего вида Хотаванкского монастыря.

6. Амарас монастыр комплексинин бүгдүрдөн үчүмү көрүнүшү (рәсм).
 6. Общий вид комплекса Амарасского монастыря с птичьего полета (рисунок)

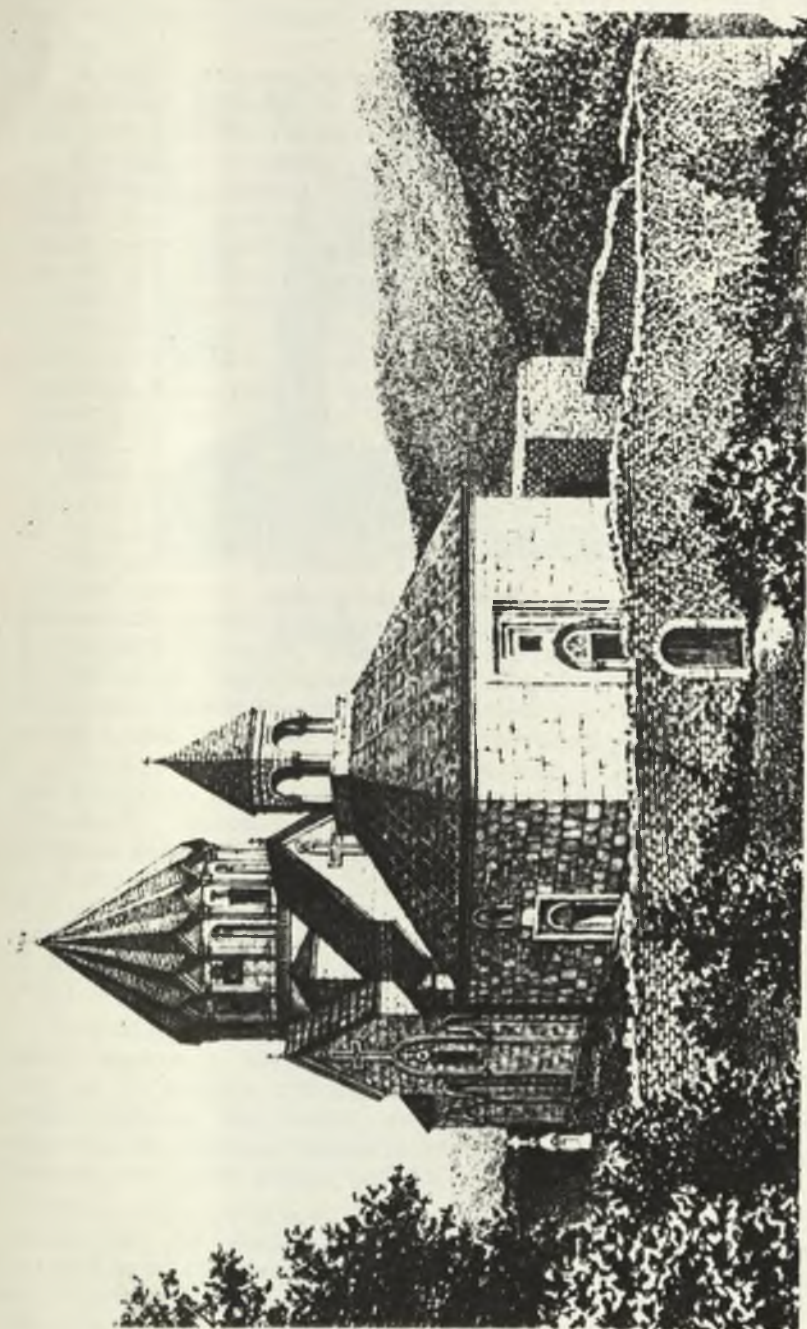
7. Амарас монастырынын баш фасады.
 7. Главный фасад Амарасского монастыря.

8. Мүгәддәс Јелисеј мә'бәди комплексинин гәрб тәрәфдән көрүнүшү.
 8. Вид комплекса храма св. Елисея с западной стороны.

9. Гандзасар монастырынын чэнуб тэрэфдэн көрүнүшү.
9. Вид Гандзасарского монастыря с южной стороны.

10. Гандзасар монастыр комплексинин гэрб тэрэфдэн көрүнүшү (рәсм).
10. Вид комплекса Гандзасарского монастыря с западной стороны (рисунок).

11. Гандзасар монастырынын чануб тарафдон көрүнүшү (рәсм).

11. Вид Гандзасарского монастыря с южной стороны (рисунок).

о том, что ходжалы-кедабекская, нахичеванская, тальш-муганская, каякентско-хорочоевская культуры Азербайджана, связь которых с культурами предшествующих и последующих эпох на территории Албании несомненна, были принесены в Азербайджан или, что развитие этих этнокультурных единиц на территории Албании было прервано какими-либо миграциями, катаклизмами и т.д.

К северо-восточно-кавказской семье языков относят и язык коренного населения Кавказской Албании, в том числе и Гарабага-утийский (удинский), с носителями которого обычно отождествляют албан.

Поскольку в нашем распоряжении нет письменных памятников, которые с уверенностью можно было считать албанскими, вопрос об албанском языке может быть решен только при помощи косвенных материалов, так сказать, опосредованно, при посредстве данных об удилах, удинском языке и некоторых других материалов.

Почти несомненно, что современные удины, живущие в Кабалинском (прежде – Куткашенский) районе, являются потомками утиев – отен, о которых впервые сообщает Геродот, по его данным, они входили в XIV сатрапию Ахеменидской державы. Утии, так же как и их соседи мики (мюки), выходят на историческую арену в первой четверти V века до н.э., принимая участие в походе Ксеркса на Грецию.

Область Утия (Отена, Утик), расположенная на правом берегу Куры, на территории Гарабага (приблизительно современная Барда-Имишлинская зона вплоть до Аракса), была одной из важнейших областей Кавказской Албании.

Нет никакого сомнения в том, что утии Геродота – это одно из албанских племен (обычно, как уже отмечалось, отождествляемое с самими албанами) утии-отены-удины, жившие в античное время и в эпоху средневековья в Утии и в соседних областях. Еще в период средневековья они обитали на довольно значительной территории. В зоне Гарабага удины засвидетельствованы еще в XIX веке. Ныне это реликтовое племя в количестве приблизительно 6–7 тысяч человек, как отмечалось, обитает в Кабалинском районе.

"Отец армянской истории" Мовсес Хоренаци считал утиев племенем, происшедшим от Арана – легендарного предка – эпонима албан, т.е. албанами. Он писал: "...говорят от потомков Арана происходят племена – утийцы, гардманы, цодеи и княжество Гаргарское..."

Чрезвычайно важно, что историческая традиция, в частности армянская (а это очень важно!), увязывает современных удин с древними албанами, а сами удины до недавнего времени помнили, что по происхождению – они албаны. В известном письме на имя Петра I они писали: "...мы агваны (т.е. албаны. – *Ред.*) и по нации утийцы."

Принадлежность удинского к дагестанской группе северо-восточно-кавказской семьи языков в настоящее время не вызывает никакого сомнения. Поскольку это так, то тогда и собственно албанский язык должен быть отнесен к названной семье языков, тем более, что уже немало фактов свидетельствует в пользу гипотезы об удинской принадлежности известных мингечаурских надписей, языком которых мог быть только албанский – язык господствующего в Албании племени.

Итак, все сказанное выше позволяет заявить, что албаны, говорившие на языке или на диалектах северо-восточно-кавказской семьи языков, носители которой, как отмечалось выше, обитали на обширнейших пространствах, начиная от Северного Кавказа и кончая островами Эгейского моря, – безусловно автохтоны Юго-Восточного Закавказья.

Этого нельзя сказать в отношении армян и армянского языка, которые могли появиться в областях Закавказья (пока еще не Гарабага!) не раньше эпохи завоевательных войн Артаксия и Зариадрия, т.е. после II в. до н.э. Все

назойливые утверждения армянских националистических ученых и деятелей культуры различных мастей об "автохтонности" армян и армянского языка в Закавказье никакого отношения к науке не имеют и являются сухой фальсификацией.

Теперь хорошо известно, что Армения не является родиной армянского этноса. История застает армянские племена далеко за пределами, за тридевять земель от Армении. Авторитетные ученые (в частности, такой как И.М. Дьяконов), полагают, что древнеармянский народ сложился в Верхне-Евфратской долине где-то в самом конце II – первой половине I тыс. до н.э.

За относительно короткий отрезок времени армяне, продвинувшись по довольно обширной территории, захватывают ее и местами ассимилируют ее население. Так, во II–I вв. до н.э. была создана так называемая "Великая Армения".

Агрессивность армян не могла быть незамеченной Страбоном, который писал: "...Армению, в прежние времена бывшую маленькой страной, увеличили войны Артаксия и Зариадрия... Они расширили совместно свои владения, отрезав часть областей окружающих народностей, а именно: у мидян (атропатенцев. – *Ред.*) они отняли Каспиану, Фавнитиду и Басоропеду; у иберов – предгорье Париадра, Хорзену и Гогарену..., у халибов и моссиников – Каренитиду и Ксерксену..., у катаонов – Акилисену и область вокруг Антитавра; наконец, у сирийцев – Таронитиду".

Итак, уже на заре своей истории армяне, действуя, видимо, согласно своему этническому социально-психологическому характеру, грабя своих соседей, захватывают их земли, а армянские ученые этот явно завоевательный процесс вопреки очевидности пытаются представить как "объединение армяноязычных областей".

Экспансия армян в отдельные периоды распространялась и на некоторые закавказские области. Однако Гарабаг в эпоху создания "Великой Армении" во II–I вв. до н.э. армянами захвачен не был. А в I–IV вв. "Великая Армения" никак не могла вести агрессивную политику, ибо она сама находилась в попеременной зависимости то от Рима, то от Парфии.

Армяне по целому ряду соображений не могли быть, конечно, автохтонами зоны Гарабага. Последние одонтологические исследования еще и еще раз свидетельствуют о том, что с о б с т в е н н о армяне на территории Гарабага – элемент безусловно пришлый. О том, что армяне значительной массой хлынули в Гарабаг в довольно позднюю эпоху, после завершения русско-иранских и русско-турецких войн в 20–30 гг. XIX в., свидетельствуют многочисленные письменные источники, да и сами армяне, кажется, до недавнего времени этого не отрицали, ибо в 1978 году в Мардакерте был установлен памятник в честь 150-летия вселения армян в этот район Азербайджана. Правда, позднее цифра "150" была соскоблена с памятника.

Что зона Гарабага (правобережье Куры) не была захвачена армянами и являла составную часть Албанского государства, возникшего где-то в III в. до н.э., свидетельствуют и слова армянского автора Мовсеса Хоренаци о том, что Арану (легендарному предку албан) выпала в наследство вся Албанская равнина с ее горной частью..., начиная от реки Ерасх (т.е. Аракс. – *Ред.*) до крепости, называемой Хпаракертом (Актафа-Казахская зона. – *Ред.*) и что "от потомков Арана происходят племена – утии, гардманы, цодеи и княжество Гаргарское".

Из числа названных племен утии и цавдеи – несомненно, а гаргары – почти несомненно обитали на территории Гарабага, на правобережье Куры. Уже поэтому утверждение многих армянских ученых о том, что граница "Великой Армении" проходила по Куре, является чистой водой.

Исключая случайные наскоки и, возможно, временные захваты каких-то албанских территорий со стороны Армении, Албания I–IV вв., южные границы

которой проходили по реке Аракс, владела и междуречьем Куры и Аракса. На исходе античности зона Гарабага оставалась этнически и политически утийско-албанской областью суверенного Албанского царства.

Колонизация и арменизация населения этой территории – явления более поздние, о чем писали академики И.А. Орбели, С.Т. Еремян и другие ученые. С.Т. Еремян писал: "Огромное количество христианских памятников, значительная часть которых относится к доарабскому периоду, сохранилась в арменизированной части древней Албании на территории древнеалбанских областей Арцах (автономная область Нагорного Гарабага и соседние северо-восточные отроги Малого Кавказа, включая Шамшадильский и Идживанский районы Арм.ССР) и Утик, где в настоящее время в основном живет армянское население". Академик И.А. Орбели без обиняков писал о захвате "армянскими феодалами" областей Нагорного Гарабага.

Совершенно бесспорно, что нынешнее армяноязычное население Нагорного Гарабага, кроме тех, которые были переселены сюда в XIX веке – это не собственно армяне, а потомки арменизированной албанской территории. Эту истину хорошо знали грамотные люди еще в XIX веке. В.Л. Величко по этому поводу писал: "Исключение составляли неправильно называемые армянами жители Карабаха..., исповедывавшие армяно-григорианскую веру... и обармянившиеся лишь три-четыре века тому назад".

В политическом отношении зона Нагорного Гарабага в I–VI вв. была бесспорно подвластна албанским Аршакидам, а в VII–VIII вв. – великим князьям Михранидам.

В начале VIII века в результате арабского завоевания албанское царство пало. Трагические события этого периода, активным участником которых была армянская церковь, положили начало постепенной деэтнизации албанского этноса и григорианизации, а позднее и арменизации части населения зоны Нагорного Гарабага. Но жив был албанский дух и благодаря этому уже в IX веке Албанское царство частично было восстановлено и именно на территории Нагорного Гарабага. В XII–XIII вв. в зоне Арцаха и Утии возвышается Хаченское княжество, которое, как справедливо считал акад. И.А. Орбели, "было частью древней Албании".

Блестящее развитие этого княжества, правитель которого назывался также и "царем Албании", "окраинодержателем Албании", приходится на время Гасан Джалала (1215–1261). Это было временем албанского возрождения.

Именно при Гасане Джалале был построен величественный Гандзасарский монастырский комплекс, позднее превратившийся в "престольный собор Албании", который армяне выдают за армянский памятник. Важно, что еще в официальных документах XVIII века живы были такие словоупотребления: "патриарх святого великого престола Канцесарского (Гандзасарского. – *Ред.*) страны Агванские (Албанской. – *Ред.*)". Весьма интересно, что армянский автор XVIII в. Аракел Тавризский именует Гарабаг "Страною Агванов" (т.е. албан. – *Ред.*).

Этническая ассимиляция григорианизированного и в определенной мере арменизированного населения (что было следствием того, что арабы покончили с суверенитетом Албании, а албанская церковь была подчинена армянской) горных районов Гарабага произошла позднее.

Из всего сказанного выше следует неоспоримый вывод, что так называемые армяне Гарабага и собственно азербайджанцы (являвшиеся потомками албанского населения) Северного Азербайджана являются единоутробными братьями. И те и другие – это совершенно бесспорно прежние албаны и уже поэтому с о б с т в е н н о армяне на территорию Нагорного Гарабага, куда они огромными массами хлынули после первой четверти XIX в., никакого права не имеют.

В эпоху средних веков зона Нагорного Гарабага входила в состав чисто а з е р б а й д ж а н с к о г о Гарабагского (Гянджинского) беглярбекства.

С середины XVIII до начала XIX в. на территории Гарабага существовало азербайджанское Гарабагское ханство с супрематией азербайджанцев – "мусульман". Гарабаг был присоединен к России не как армянская земля, а как чисто "мусульманское" владение, что и засвидетельствовано в официальных документах того времени.

Создание в советское время НКАО было заранее продумано дальновидными армянскими националистами. Это была бомба замедленного действия, заложенная в сердце азербайджанского народа, трагические последствия чего наш народ испытывал неоднократно, особенно – в последние восемь лет необъявленной войны.

Начиная с эпохи раннего средневековья армяне не только пытаются различного рода ухищрениями "доказать", что Гарабаг – это армянская земля, но и делают множество попыток захватить эти наши исконные земли. Очередная попытка была сделана в начале 1988 года... Началась необъявленная война. Армяне захватили не только территорию Нагорного Гарабага, но и немало прилегающих к нему земель. Идет священная война. Армяне ведут себя на захваченных ими землях как настоящие грабители и бандиты с большой дороги. Нарушая Устав ЮНЕСКО, они варварски разрушают наши памятники. Достаточно сказать, что, захватив Шушу, армяне произвели множество разрушений. Они не только разрушили памятники Узейр-беку Гаджибекову, Бюль-бюлю, Натаван, но и зверски расстреляли эти памятники.

Эти памятники были вызволены из плена благодаря грузинам и ныне выставлены в Музее искусства. На памятниках видны следы зверств... следы множества автоматных и винтовочных пуль.

Мудрая, миротворческая политика Президента Республики Г.А. Алиева позволяет надеяться на скорейшее освобождение всех азербайджанских территорий от армянских оккупантов и торжество справедливости и мира на земле Гарабага, на всей территории нашей республики.

Правда на нашей стороне. Нагорный Гарабаг – исконно азербайджанская земля. Гарабаг был и будет нашим, невзирая на все старания, на все махинации наших врагов.

ПАМЯТНИКИ АРХИТЕКТУРЫ

Древняя земля Гарабага является важным очагом цивилизации Азербайджана, где формировались различного назначения монументальные памятники зодчества огромной художественной и исторической ценности. Творцы этих произведений, создававшихся в торгово-ремесленных городах и поселениях на обширной территории страны, участвовали в сложном процессе формирования зодчества стран Ближнего и Среднего Востока и тем самым внесли весомый вклад в сокровищницу мирового строительного искусства.

Памятники древнего строительного искусства Гарабага, скрупулезно и всесторонне изучавшиеся на протяжении последних десятилетий, показали, что они имеют огромное значение в сложном культурно-историческом процессе и занимают важное место в архитектуре азербайджанского народа.

Успешно проводимые учеными-историками, археологами, архитекторами большие систематические работы по выявлению, фиксации и обмерам, глубокому изучению и реставрации, с последующей планомерной публикацией ценных результатов этих работ создали базу, опираясь на которую необходимо будет продолжить научный поиск и вширь, и вглубь, вводя в круг памятников национальной архитектурно-строительной культуры прошлого все новые и новые шедевры наших далеких предков – безымянных мастеров, работавших под началом талантливых зодчих.

На территории Гарабагского края Азербайджана расположено огромное количество памятников мусульманского зодчества и Кавказской Албании. Это – крепости, дворцы, мавзолеи, мечети, монастыри, храмы, караван-сарай, бани, мосты и народные жилые дома (рис. 1).

В этой работе мы остановимся на уникальных архитектурных памятниках Кавказской Албании Гарабага – комплексах сооружений Агогланского монастыря в Лачинском районе, Хотаванкского монастыря в Кельбаджарском районе, Амарасского монастыря в Ходжавендском районе, монастыря св. Елисея и Гандзасарского монастыря в Агдеренском районе Азербайджана.

Комплекс Агогланского монастыря

К числу интереснейших культовых сооружений относится значительный по размерам храм монастырского комплекса у реки Агоглан в Лачинском районе (рис. 2, 3).

Прямоугольная базилика храма имеет довольно значительные размеры. Два ряда из восьми квадратных опорных столбов-пилонов делят внутреннее пространство на три нефа. Центральный, имеющий четырехметровый пролет, неф в два раза больше боковых. Значительна и его высота. Все нефы молитвенного зала перекрыты цилиндрической формы сводами, выполненными из тщательно тесаных и добротнo пригнанных друг к другу камней. Трехнефное в плане здание имеет вытянутую пропорцию. Главный неф с большой полукруглой апсидой и алтарем в торце пролета и два узких боковых нефа с прямоугольными служебными помещениями-приделами расположены по обе стороны от алтарной ниши. На большом полуциркульной формы прочном проеме апсиды расположены три узких арочных проема, подчеркивающие композиционный центр храма.

Монументальное здание базилики, сложенное из плотного местного камня – серого базальта, гармонирует с окружающей его суровой природой по-своему красивого горного края. Гладкие фасадные плоскости здания прорезаны в верхней части редко расположенными узкими оконными проемами, сквозь которые освещается внутреннее пространство зала, с единственным входом на боковой стороне фасада. Симметрично построенная уравновешенная композиция уступчатой формы торцовых фасадов прорезана различной величины световыми проемами – в центре спаренными и значительной величины, освещающими главный неф, и маленькими – в два яруса – для боковых нефов. Стройная изящная ротонда на тонких колоннах, увенчанная пирамидальным шатром, расположена на шатровой крыше храма, что оживляет строгий и весьма выразительный объем культового здания. Облицовка стен внутри храма выполнена из крупных начерно тесаных камней, уложенных в тело кладки с широкими растворными швами. Это объясняется тем, что в прошлом стены храма несли штукатурное покрытие, поверх которого были исполнены тематические по сюжетам полихромные росписи. Об этом свидетельствуют частично сохранившиеся на северной стене фрагменты штукатурки с фресковой росписью. Опорные столбы-пилоны и архивольты арок над ними облицованы хорошо тесаными крупными каменными блоками. В верхних частях интерьера зала применена декоративная резьба по камню.

Монастырь на р. Агоглан является главным сооружением существовавшего в прошлом монастырского комплекса с различного назначения жилыми и хозяйственными постройками, группировавшимися на территории двора. Границы монастыря были забраны в прочные каменные стены с существующим арочным проемом-входом. Ныне от этих многочисленных построек сохранились лишь руины. Монастырь около р. Агоглан относится к IX в.

Об Агогланском монастыре имеются работы М. Усейнова, Л. Бретаницкого, А. Саламзаде и К. Мамедзаде.

Комплекс Хотаванкского монастыря

Одним из древних монастырских комплексов является монастырь Хотаванк, расположенный на левом берегу реки Тертер в Кельбаджарском районе.

В комплекс входят: базилика, храм и часовня. Базилика представляет собой длинный зал без внутренних столбов. Восточная часть завершена полукруглой апсидой. Оконные проемы храма имеют форму подковы (рис. 4, 5).

По обеим сторонам алтарной апсиды расположены закругленные в плане ризницы. Удалось выяснить, что они построены значительно позднее, чем сам храм. Вход в эти ризницы ведет из алтарной апсиды, что встречается довольно редко. При обследовании левой ризницы на ее потолке обнаружена надпись одного из настоятелей Хотаванкского монастыря, жившего в XIII в.

Монастырский комплекс плохо сохранился, лишь в относительной целости дошел до нас кафедральный собор, построенный албанским владыкою Оганесом Хаченским. Это интересное творение зодчих Кавказской Албании очень отличается от произведений культовой архитектуры соседних народов. Собор решен ассиметрично в плане и в объемно-пространственном построении.

В последующие столетия возле первого базиликавого храма был возведен ряд прямоугольных в плане церквей и часовен, благодаря которым возник крупный культовый комплекс, ставший резиденцией албанского (агванского) епископа и одним из важнейших культурно-просветительских центров.

С X по XV в. Хотаванк становится христианским духовным центром албанского Хаченского княжества.

В период правления албанского царя Вахтанга сына Асана Джалала в Хотаванке комплекс монастыря расширяется. Здесь действовали постоянный двор, библиотека и церковь, построенная в 1214 г. женой Вахтанга Арзу-Хатун. Церковь была построена в память мужа и двух сыновей. Хорошо сохранившаяся, эта церковь является одним из ценных памятников архитектуры ранне-средневековой Албании. Церковь небольшая, имеет два барельефа: на восточной стороне над окном изображены по пояс князь и какой-то святой – оба держат модель храма, а на южной стене – два князя также держат модель храма. В первом случае в изображении следует усматривать мужа Арзу-Хатун со святым, а во втором – их сыновей.

Выявленные керамические изделия при раскопке юго-восточного фундамента храма позволяют датировать его VI–VII вв. Но в дальнейшем в нем неоднократно производились восстановительные и ремонтные работы.

Об архитектуре Хотаванкского комплекса имеются труды Р. Геюшева, К. Мамедзаде, Д. Ахундова.

Комплекс Амарасского монастыря

Комплекс Амарасского монастыря расположен в сел. Сос Ходжавендского района. Он состоит из церкви – базилики, подземной части, жилых и хозяйственных построек и каменной крепостной ограды (рис. 6, 7).

Церковь в плане прямоугольная. Внутреннее пространство церкви разделено четырьмя пилонами, расположенными по два в ряд, на три нефа, причем центральный – более широкий. Центральный неф с восточной стороны заканчивается приподнятой над полом зала алтарной апсидой, увенчанной полукуполом. Этот более высокий неф перекрыт стрельчатым сводом. Боковые нефы, с примыкающими к ним небольшими помещениями (диаконниками), имеют обычные цилиндрические своды.

Фасады церкви облицованы хорошо отработанными каменными блоками чистой тески. Крыша здания – двускатная, а западный торец увенчан небольшой

шестиколонной колоколенкой с шатровым пирамидальным покрытием. Дверной проем установлен в западной стене.

В 1970 г. во время археологического обследования под алтарной апсидой церкви было выявлено подземное помещение (2x4 м)*. Оно перекрыто сводом и уровень пола находится на глубине 5,2 м от отметки пола церкви. Спуск в подземную часть церкви выложен каменными ступеньками, расположенными с двух сторон; на восточной стороне помещения имеется дверной проем. Источники сообщают период строительства этого храма – IV в. Территория комплекса церкви обнесена с четырех сторон крепостной стеной, которая в плане имеет прямоугольную форму и укреплена угловыми башнями. На южной стене крепости расположен воротный проем с полуциркулярной аркой.

Внутренний двор крепости разделен на две части. Первая – хозяйственный двор, где размещены служебные помещения и конюшни. Вторая часть – церковный двор, где расположены церковь и жилые помещения. Все жилые и хозяйственные постройки вплотную примыкают к крепостной стене. Крыши их дают возможность свободно пройти по всему периметру стен, наблюдая за окружающей местностью, и при необходимости вести бой с помощью бойниц, расположенных на всех стенах и угловых башнях. На крышу ведут открытые каменные лестницы, размещенные рядом с угловыми башнями. Архивольты жилых и хозяйственных построек выложены из хорошо тесаных камней. Наружные и внутренние стены возведены из грубоколотых камней. Дата строительства комплекса относится к IX в. Позднее и здесь были произведены восстановительные работы и сегодняшнее состояние памятника датируется XIII в.

Характеристика Амарасского комплекса нашла отражение в работах Р. Геюшева, К. Мамедзаде, Д. Ахундова.

Комплекс храма св. Елисея

Комплекс храма святого Елисея расположен в сел. Магавуз Агдеренского района – на левом берегу р. Егише на высоте 2000 м над уровнем моря. По преданию, храм был построен в IV в. в честь первого проповедника христианства в Албании Елисея. Ныне существующий комплекс датируется XIV в. (рис. 8). Однако археологические раскопки, проведенные в 1970 году около восточной стены главного храма, выявили много древних строительных остатков и бытовых предметов. Комплекс окружен со всех сторон крепостной стеной. Крепость имеет западные и восточные ворота. Главный вход – западные ворота – с точки зрения обороны привлекает особое внимание.

На территории крепости расположены восемнадцать объектов различного назначения. Это – главный храм, часовни, двухэтажный жилой дом, хозяйственные помещения и конюшни.

Главный храм состоит из двух помещений. Первое – зальное помещение, имеющее в плане квадратную форму. Внутреннее пространство разделено двумя столбами и пристенными полочками на три одинаковых нефа, причем центральный более высокий. Нефы перекрыты цилиндрическим сводом. Второе помещение – молитвенный зал – имеет прямоугольную форму. Перекрытие сводчатое.

Фасады храма облицованы хорошо тесаными камнями. На крыше первого

* Археологические раскопки велись под рук. проф. Р.Б. Геюшева.

помещения устроена четырехколонная колокольня. Второе, относительно небольшое здание – церковь – расположено на правой стороне главного храма. В плане имеет форму прямоугольника, внутреннее пространство которого состоит из квадратного в плане зала и примыкающих к нему с восточной стороны двух апсид. Слева и справа от главного храма расположены шесть часовен.

Жилой дом и одно из хозяйственных помещений расположены в юго-восточном углу, другое в центре, а конюшни в северо-восточном углу крепости.

Связь с правобережной территорией могла осуществляться лишь с помощью однопролетного каменного моста через р. Егише, развалины которого находятся на расстоянии одного километра к западу от крепости. Дата строительства комплекса относится к XIV в.

О комплексе св. Елисея имеются сведения в работах Р. Геюшева, К. Мамедзаде.

Комплекс Гандзасарского монастыря

Одним из интересных культовых сооружений XIII в. является Гандзасарский монастырь, расположенный в сел. Ванклу Агдеренского района (рис. 9–11).

Комплекс Гандзасарского монастыря состоит из главного сооружения – храма, притвора с колокольней и пристроенных к нему с западной стороны ряда вспомогательных строений, примыкающих к крепостным стенам с северной стороны.

В первоисточниках строительство Гандзасарского комплекса связано с именем Хаченского князя Асана Джалала. Строительство памятника было начато в 1216 году и первые постройки были завершены в 1238 году.

Однако надо полагать, что Асан Джалал не построил, а перестроил уже существовавший албанский храм, возможно, языческого периода.

Храм был освящен в 1240 году. Притвор был построен женой Асана Джалала Мамкан-Хатун.

Архитектура храма представляет крестово-купольную композицию, истоки которой восходят к VIII–IX вв. Необходимо отметить, что такая плановая композиция в культовых зданиях в странах Востока в IX веке не встречается. В углах здания размещены удлиненные два помещения, соединяемые полукруглой апсидой. В нижних углах здания находятся в два этажа хоры.

Внутри здания вертикальными тягами подчеркнуты углы подкупольного пространства, обрамляющие центральную часть храма. Арки ветвей креста (со стороны подкупольного пространства) имеют стрельчатый контур. Каждый сферический парус оформлен двумя резными плитами с замкнутой не повторяющейся орнаментальной фигурой (звезда, круг, квадрат). В верхней части каждого сферического паруса, на плоскости, обрамляющей тяги, изображены горельефы голов священных животных – быка, барана.

Храм внутри круглый и расчленен восемью парами тонких полуколонн – жгутов, переходящих в висячие арочки.

Наружные фасады Гандзасарского храма четко передают его внутреннюю крестово-купольную композицию. Здание поставлено на пятиступенчатый цоколь, придающий ему не только дополнительную устойчивость, но и композиционную выразительность.

В архитектурной композиции фасадов Гандзасарского храма удачно использованы плоские арки, образованные рельефом двойных полуваляков. Плоскости стен северного и южного фасадов храма украшены пластичным рельефом одинаковых по размерам пяти арок. Над средней аркой помещен строго профилированный крупный крест. Подкупольный барабан храма 16-гранный, причем каждая грань завершается небольшим фронтоном-щипцом. Соответственно такому завершению барабана пирамидальное покрытие купола получило

оригинальную складчато-зонтичную форму. Высокий барабан и завершающий его шатер высятся над всем зданием.

Декорирование барабана имеет определенное смысловое содержание, которое ему придают скульптурные изображения. Архитектура свода, опирающегося на сложную систему ярусных сталактитов, является композиционным ядром притвора. Следует подчеркнуть законченность композиции и совершенство архитектурных форм.

Многочисленные диофизитского характера элементы свидетельствуют в пользу того, что храм не армянский, а албанский.

О Гандзасарском монастыре опубликованы труды Р. Геюшева, А. Якобсона, К. Мамедзаде, А. Ахадова.

* * *

Такова краткая архитектурная характеристика пяти памятников Кавказской Албании, расположенных на территории Гарабагского края Азербайджана.

Известно, что армянские ученые всячески пытаются доказать, что Кавказская Албания и вся ее архитектура относятся к исторической Армении. Их притязания на албанские земли лишены всякого научного основания.

Архитектурно-планировочные и конструктивные приемы памятников Кавказской Албании во многом отличаются от архитектурных памятников Армении.

Отличительной чертой культовых сооружений Албании, и особенно монастырей и храмов, является решение внутреннего пространства – в виде четырехарочной композиции, которая приводит к крестообразной в плане форме.

Необходимо отметить, что крестово-купольная композиция храмов впервые была применена в архитектуре Азербайджана. Истоки этой композиции восходят к VIII в. Отметим также, что крестово-купольная композиция получает свое дальнейшее развитие не только в культовых сооружениях, но и в мемориальных памятниках Азербайджана.

С другой стороны, характерное для албанских храмов плановое решение в виде четырех- и шестиколонных трехнефных базилик редко встречается в архитектурных памятниках Армении.

Характерным приемом композиционного решения в культовом строительстве, как в мусульманской, так и албанской христианской архитектуре является устройство на главных фасадных сторонах памятников открытых галерей. К примеру можно привести Джума мечеть в Шемахе, мечеть Геохар-Ага и Нижняя мечеть в Шуше, Амбарасская мечеть в Ордубаде, мечети "Зарраби", "Шахсеванлар" и "Татлар" в Гяндже, главный храм Хотаванкского комплекса и т.д.

Албанские зодчие Азербайджана выработали свои собственные конструктивные и строительные приемы, достигли большого совершенства в художественной резьбе по камню. Об этом говорят рассмотренные нами прекрасные памятники Гарабагского края Азербайджана.

ALBANIAN MONUMENTS OF KARABAKH

(Resume)

The history of Karabakh goes back with its roots into deep antiquity – the land between Kura and Araks is one of the most ancient civilization center. The earliest cave man habitation was discovered in the Azykh cave. With all these materials we know our roots of history from the very beginning – more than one million years ago.

The Paleolithic, bronze and iron ages well presented in the area of Karabakh. The most interesting funeral monuments of Karabakh are Khodjaly, Archadzor, Akhmakhi barrows, Karabulakh necropolis and others.

The supposition that the later name of the area – Artsakh comes from the urart name – Urteche is likely to be true. The assertion of Armenian authors, that the name Artsakh is Armenian is most likely false because that time and later there were not any Armenians there.

In the media-akhemenidian epoch the power of medians and later Persian was spread south-east Transcaucas and also throughout Karabakh. That is why there are no reasons to suppose that Artsakh was a part of Yervandid Armenia. And also there are no reasons to suppose that even later (in the IV-I b.c.) the area of Karabakh was a part of Armenia.

Persian satrap (later the first czar of Atropaten kingdom) Atropat possessed these lands obviously by tradition. Atropat and his descendants were political successors of median and persian sovereigns.

History knows that albanian tribes lived not only on the left of Kura but on the right bank, and also in Karabakh. The area of Karabakh was a part of the Albanian kingdom (but not Armenia!). This fact is clearly shown by words of "Father of Armenian history" Movses Khorenatsy.

He says: "All Albanian plain with its mountain part... beginning from the river Yeraskh (Araks) till the fortress called Knarakert (Akstafa-Kasakh area) was a property of the czar Aran legendary ancestor of Eponim" and also Movses Khorenatsy says: "Utiys, gardmans, tsavdeys and Gargar principality originated from descendants of Aran" Beyond doubt utiys and tsavdeys and almost undoubtedly gargars lived on the right bank of Kura on the territory of Karabakh. That is why the assertions of many Armenian scientists that the border of "Great Armenia" was on Kura is absolutely falsehood. Eliminating sudden attack and, probably, temporary seizures of some albanian territories by the Armenians, Albania in the I-IV centuries, which south frontiers was on the river Araks, owned also the territories between Kura and Araks. At the end of antiquity the area of Karabakh was ethnic and politically an utiy-albanian part of the independent Albania kingdom.

Colonization and armenization of the population of this territory took place much later. Academicians I.A. Orbely, S.T. Yeremyan and others had written about these processes.

Armenia is not a native land of the Armenians – this is a very well known fact now. History knows that Armenian tribes lived far away from the Armenian territory. And during a rather short period of time Armenians advance onto large territories. They captured those lands and partially assimilated its inhabitants in places. Thus in the II-I b.c., the so-called "Great Armenia" was created.

All importunate assertions of Armenian nationalistic scientists and writers about "autochthony" of Armenians and Armenian language in Transcaucas are unquestionable falsification. Armenians appeared in regions of Transcaucas relatively late and because of this Armenian autochthons of Karabakh are out of the question. This also is proven by tests of the teeth and jaw-bone system of Armenians of Nagorno Karabakh.

A great amount of Armenians poured into Karabakh in a rather late epoch after finishing russian-persian and russian-turkish wars in the 20-30 years of the XIX century. This is proven by many written sources. It is absolutely undoubted that Armenian speaking inhabitants of Nagorno Karabakh except the ones who were migrated to the Karabakh in the XIX century, are not properly speaking Armenians. They are descendants of an Armenized local albanian population. This truth was known by educated people even in the XIX century.

Albanians in contradistinction to Armenians are real autochthons of Karabakh. Ancient writers, telling about albanian people, mentioned that they were very handsome, tall, with fair hair and with gray eyes. The two last signs (fair hair and gray eyes) are typical features of ancient aboriginal inhabitants, a so-called "caucasian" type which is still presented in mountain regions of Caucasian neck. Just this one circumstance shows that albanians are an indigenous population of south-east Caucas. The aforesaid is also proven by circumstance, in particular with archeological and lingual materials and also with historical tradition (in particular with Armenian historical tradition, which is very important). This historical tradition strongly links albanians with utian who speak one of the north-eastern caucasian languages. The udins themselves knew that originally they are-albanians. In the very famous letter addressed to Peter I they wrote: "... we are agvans (albans - *Edit.*) and by nation-utiyyi" There aren't any doubts that the udin language is related to the Dagestany group of north-eastern caucas family of languages. North-eastern caucas family of languages consists of khurrit, urart, nakh-dagestany languages, and languages of Small Asia, some languages of Lemnos and Cyprus islands and others. And also this family of languages consists of etruscan and kuti - the language of the most ancient inhabitants of South Azerbaijan.

So, everything what was said above allows us to say that: albanian tribes spoke one of the north-eastern caucas languages; they are undoubtedly autochthons of South-East Transcaucasus.

Politically in the I-VI centuries the area of Nagorno-Karabakh was subjected to the albanian tzars Arshakids, and in the VII-VIII centuries it was subjected to the grand dukes Mikhranids. At the beginning of the VIII century as a result of Arabian conquests the albanian kingdom was ruined. The Armenian church was an active participant in the tragic events during that period. And this disastrous situation was a beginning of the gradual grigorianization and later armenization of some parts of population of Nagorno Karabakh.

In the IX century the Albanian kingdom was partly restored on the territory of Nagorno Karabakh.

In the XII-XIII centuries the Khachen principality rised in the area of Artsakh and Uti. The brilliant development of this principality, which ruler was also called "tzar of Albania", fell on the time of Khasan Djalal (1215-1261). It was a time of albanian renaissance. The complex of the grand Gandzasar monastery was built in that time. Later this monastery turned to "throne cathedral of Albania". Now Armenians pose this cathedral as an Armenian monument.

The very important fact is that in official documents of the XVIII century were used sentences like: "the patriarch of holy great Kantsesar (Gandzasar) throne of Agvanian (Albania) country."

The another interesting fact is that Armenian author of the XVIII century Arakel of Tavriz called Karabakh "The country of Agvanians (albanians)!"

The ethnic assimilation, grigorianized and armenized population (that was a result of arabs abolishing the sovereignty of Albania and the subordination of the albanian church to Armenian church) in the mountain parts of Karabakh happened later.

Everything which was said above means that the so-called Armenians of Karabakh and Azerbaijanians (who are descendants of the albanian population) of Nagorno Karabakh are uterine brothers.

Without doubt that the present Armenian speaking population of Nagorno-Karabakh, with the exception of those who moved over here in the XIX century, are not in fact Armenians, but the descendants of the Armenized Albanian population.

In the epoch of Middle Ages the area of Nagorno-Karabakh was part of a genuine Azerbaijan Karabakh (Gjandja) Beglyarbey Khanate. From the mid XVIII century to early XIX century Azerbaijan Karabakh Khanate existed within the territory of Karabakh with the majority of the population to be Azeris ("Moslems") Karabakh joined Russia not like Armenian land but like a pure "moslem domain". This fact was mentioned in the official documents of that time.

The creation of Nagorno Karabakh autonomous oblast in the soviet time was premeditated by farsighted Armenian nationalists. It was a delayed-action bomb put into the Azerbaijan people's hearts.

Our people have many times felt the tragic consequences of this, especially during the last seven years of the undeclared war.

Beginning from the epoch of the early Middle Ages Armenians not only tried did their best in allegedly to "prove" that Karabakh is the Armenian land, but they have made many attempts to capture our historic land.

One specific attempt was made at the beginning of the 1988 year. Undeclared war began. Armenians claimed not only the territories of Nagorno Karabakh but many of adjoining territories.

A holy war has been raging. Armenians behave themselves on the claimed territories as real robbers and bandits. They destroy our monuments. We need only say that after claiming Shusha, Armenians made a lot of destructions. They not only demolished the monuments of Uzeyir Gadjiyev, Bul-Bul, Natavan, but they brutally fired at them.

These monuments were saved from the captivity thanks to Georgians and now they are all in the Art Museum. We can see traces of their atrocities... the many traces of tommy-gun and rifle bullets.

The wise, peaceful politics of the president of the Republic H. A. Aliyev gives us a chance to hope that all Azerbaijan territories will be free of Armenian occupants and we will see the triumph of fairness and peace on the land of Karabakh, on all the territories of our republic.

The truth is on our side. Nagorno Karabakh is the immemorial Azerbaijan land. Karabakh was and will be ours regardless of all efforts, regardless of all machination of our enemies.

THE MONUMENTS OF ARCHITECTURE

The ancient land of Karabakh is an important civilization center in Azerbaijan. There is a great amount of Azerbaijan monuments on the territory of Karabakh. These are fortress, mausoleums, mosques, monasteries and temples, caravansaries, bridges, baths and people's houses.

In this article we describe five basic monuments of Caucasian Albania.

1. The Agoglan Monastery Complex

The complex is situated at the river Agoglan in Lachin district. Three-apsed rectangular basilica in a plan is quite big. The two rows of eight squared abutment columns-pylons divide internal naves. The well-balanced, graceful, rotunda on the thin columns is crowned with the pyramidal marquee. It is situated on the hip-roof. The monumental basilica is made of solid stone and it blends well with rigorous mountain nature.

The Agoglan monastery complex dates back to the IX century.

2. The Hatavan Monastery Complex

The complex is situated in the Vank village of Kelbadjar district. This complex consists of the basilica, the temple and the chapel. The basilica is a hall without internal columns. The eastern part of the hall is ended with the semicircular apse with sacristies on each side. The well-preserved cathedral was built by the Albanian tsar Oganec Hachen.

Hatavan became a christian religion center of the Alban-Hachen principality from the X till the XV century. In 1214 Arzu Hatun the spouse of the albanian tsar Vahtang had built a church in a memory of her perished spouse and two sons. The complex dates back to the IX century.

3. The Amarass Monastery Complex

The complex is situated in the Sos village of Hadjaven district. The complex consists of a church-basilica, an underground part, dwelling and household buildings and stone fortress wall. In a plan, the church is rectangular. The internal space of a church is divided by four pylons that are situated two in a row, on three naves. The central nave is more wide and the two flank naves are narrow. The central nave from the eastern side ends with the altar apse, which is covered by semicupola.

In 1970 during the archaeological inspection under the altar apse an underground lodging measuring 2*4 meters was discovered. It is covered by an arch and this floor is on a level of 5.2 meters below the church floor. Sources inform about the construction of this temple in the VI-VII century.

The internal yard of the fortress is divided into two sides. The first one is a householding yard, where service buildings and stables are located. The second part of the internal yard of the fortress is the church's yard, where the church is situated.

4. The St. Yelisey Temple Complex.

The complex is located in Magavus viliage of the Aqdereh district. A fortress of the complex has a very comfortable position and provides the strong defense and it is a typical for medieval Azerbaijan.

On the territory of the fortress there are twelve buildings of different usage. There are a main temple, a chapel, a two-storied dwelling house, service buildings and stables. According the legend, the temple was built in the fourth century in honour of the first preacher of Christianity St. Yelisey in Albania. The main temple consists of two parts. The first one is a hall that has a square form in a plan.

The internal space is divided by two columns and the pylons into three equal naves and the central nave is higher. They are covered by the cylindrical vaults. On the roof there is a steeple on the four columns. Second part of the main temple is a rectangular pray hall. There are six small chapels on the right and the left sides of the main temple. The complex dates from the XIV century.

5. The Gandzasar Monastery Complex

The complex is situated in the Vanklu village of the Aqdereh district. The complex consists of the main monastery, the narthex and added to it from the west side some subsidiary buildings.

The complex was built by the Hachen prince Khasan Djalal in 1240. But it is supposed that Djalal didn't build it. He just reconstructed an already existing temple. The narthex was built in 1265.

The architecture of the monastery is a cross-cupola composition. Its sources come from the VII-IX centuries. There are two prolonged rooms with the semicircular apse between them in the corner of the building. In the low corners of the building there are the choirs.

The drum of the temple is round inside and it is composed of eight pairs thin semicolumns-wips crossing suspension arches. The decoration of the drum has got a meaning, which is made by sculptural images. The architecture of the stalactite vault which is lean on the compound system of the tiered stalactites is the compositional main body of the narthex.

This is short architectural description of the five memorials of Caucasian Albania situated on the Karabakh territory of Azerbaijan.

It is known that Armenian "scientists" falsifiers in every way possible try to prove that Caucasian Albania and all its architecture relate to historic Armenia. Their claims to albanian territories have no any scientific reason.

Architectural-planning and constructional methods of the monuments of Caucasian Albania differ a lot from the architectural monuments of Armenia.

Albanian architects of Azerbaijan made their own architectural-planning and building methods. They achieved a great perfection in carving.

МҮНДӘРИЧАТ

Гарабаг. Тарихи арајыш (Әлијев И.)	3
Ме'марлыг абидәләри (Мәммәдзадә К.)	8
Хүләсә (инкилис дилиндә)	26

СОДЕРЖАНИЕ

Гарабаг. Историческая справка (Алиев И.)	15
Памятники архитектуры (Мамедзаде К.)	20
Резюме на английском языке	26

Бөдди редактору *Р. Әзизов*
Техники редактору *З. Нәзәфова*
Корректорлары *В. Мусајева, И. Вебер*

ИБ 6210

Лығылмаға верилмиш 19.07.96. Чапа им-
заланмыш 23.05.97. Офсет үсулу иле. Форматы
70x108^{1/16}. Тебаширли кағыз. Шәрти чөп вөрөги
2,80. Шәрти ренжли сурети 3,01. Учот нөшр
вөрөги 3,0. Тиражы 500. Сифариш 10. Мүтөвиле
гијмети иле.

Азербайжан Республикасы Мөтбуат ве
Информасија Назирлији.

Азербайжан Дөвлөт Нөшријјаты.
Бакы-370005, һүсү һачыјев күчеси N 4.

"Шөрг-Гөрг" мөтбөөси.
Бакы, Ашыг Әлөскөрг күчеси, 17.